

Τμήμα Νομικής
Τομέας Δημοσίου Δικαίου
Μάθημα: Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου
Διδάσκων: Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος

Η ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Επιμέλεια: Τσάμπρα Ρεγγίνα
Αριθμός Μητρώου: 1340200500435
E-mail: tsampras55@yahoo.gr

Πίνακας Περιεχομένων

Πρόλογος

Κεφάλαιο Α': Το δημοκρατικό κράτος

- i. Ιστορικές καταβολές
- ii. Το σύγχρονο δημοκρατικό κράτος
- iii. Δημοκρατία και ελευθερία
 1. Ελευθερία και προσωπική αυτονομία
 2. Δημοκρατικές εγγυήσεις της ελευθερίας

Κεφάλαιο Β': Συνταγματικά δικαιώματα - Εισαγωγή

- I. Έννοια και λειτουργία συνταγματικών δικαιωμάτων
- II. Διάκριση συνταγματικών δικαιωμάτων
- III. Φορείς και αποδέκτες

Κεφάλαιο Γ': Συνταγματικά Δικαιώματα και Δημοκρατία

- I. Η προσφορά της δημοκρατίας
 1. Από το φιλελεύθερο στο δημοκρατικό κράτος δικαίου
 2. Κοινωνικό κράτος δικαίου
- II. Αμοιβαίες σχέσεις των συνταγματικών δικαιωμάτων
- III. Περιορισμοί – όρια περιορισμών
 1. Περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων
 2. Όρια περιορισμών
- IV. Το κοινοτικό δίκαιο ως «ελεύθερη δημοκρατική τάξη»

Κεφάλαιο Δ': Νομολογιακές κατευθύνσεις

Επίλογος

Περίληψη

Summary

Βιβλιογραφία

Πού έγκειται η αξία της δημοκρατίας; Μπορεί να οριστεί ως το πολίτευμα στο οποίο εξυπηρετείται αποτελεσματικότερα το δημόσιο συμφέρον ή το συμφέρον μιας ευρείας πλειοψηφίας; Ή μήπως είναι δικαιοπολιτικά ο καλύτερος τρόπος εξασφάλισης της ατομικής ευημερίας;

Ιστορικά η φιλοσοφική συζήτηση περί ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων συνδέθηκε, πολλές φορές ασυνείδητα και άλλες αναπόδραστα, με την ανάπτυξη του δημοκρατικού πολιτεύματος. Όμως αν στη σημερινή δικαιοκρατούμενη κοινωνία η δημοκρατία θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για την κατοχύρωση και προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου, δεν ήταν πάντα έτσι. Τα σημερινά αντιπροσωπευτικά πολιτεύματα που με παραλλαγές έχουν επικρατήσει στο δυτικό κόσμο, αν και όλα συνιστούν δημοκρατικές μορφές οργάνωσης και άσκησης της εξουσίας, αποτελούν προϊόν βαθμιαίας εξέλιξης τόσο των κοινωνιών όσο και της δυτικής πολιτικής φιλοσοφίας, που από την απόλυτη και απεριόριστη εξουσία του μονάρχη πάνω στους υπηκόους του στις φεουδαρχικού τύπου κοινωνίες του μεσαιώνα έφθασε σήμερα να κάνει λόγο για

έννομες αξιώσεις του πολίτη κατά του κράτους και για αυτοδέσμευση του τελευταίου εντός των πλαισίων που χαράσσει ο Νόμος. Γεγονός πάντως είναι ότι η έννοια των «ατομικών και πολιτικών» δικαιωμάτων (είναι ακόμα πρώιμος ο ορθότερος όρος «συνταγματικά») έχει διαμορφωθεί υπό την επίδραση δύο βασικών πυλώνων της σύγχρονης πολιτικής σκέψης, της αρχής του Κράτους Δικαίου και του Κοινωνικού Κράτους, που με τη σειρά τους και σε συνδυασμό με κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες υπήρξαν θεμελιωτές αλλά και βασικός πυρήνας πλέον κάθε σύγχρονου δημοκρατικού πολιτεύματος.

Με την ανάπτυξη που ακολουθεί επιχειρείται μια εννοιολογική και λειτουργική προσέγγιση των συνταγματικών δικαιωμάτων από τη σκοπιά του δημοκρατικού κράτους, των εγγυήσεων που αυτό προσφέρει για την τελεσφόρα άσκησή τους, καθώς και μια σύντομη εξέταση μέσω της νομολογιακής οδού ορισμένων ζητημάτων που ανακύπτουν κατά την εφαρμογή των δικαιωμάτων αυτών στην πράξη.

Αθήνα, Μάιος 2009

Ι. Ιστορικές καταβολές

Η έννοια της δημοκρατίας σήμερα δεν είναι μονοσήμαντη. Ως μορφή πολιτεύματος έχει γίνει αντικείμενο ανάλυσης πολυάριθμων θεωριών και ως τρόπος οργάνωσης της κρατικής εξουσίας έχει υποστεί διαφοροποιήσεις ανάλογα με την εκάστοτε χρονική περίοδο και τις πολιτικές συνθήκες που επικρατούν σε κάθε γεωγραφικό χώρο. Παρ' όλη όμως την πολυδιάσπαση του δημοκρατικού φαινομένου, μπορούν να επισημανθούν ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά του που εμφανίζονται σε κάθε δημοκρατικό πολίτευμα και από τα οποία έλκει αυτό ιστορικά την καταγωγή του.

Μια πρώτη ορολογικής φύσεως διαπίστωση αφορά την ομοιότητα των λέξεων στις διάφορες γλώσσες των σύγχρονων κρατών στα οποία και έχει επικρατήσει η πολιτειακή αυτή μορφή (*democracy, démocratie, republik*,). Κοινή προέλευση όλων είναι ο αντίστοιχος ελληνικός όρος *δημοκρατία*, ονομασία που προσδίδεται στο πολίτευμα εκείνο στο οποίο ο λαός είτε άρχει ο ίδιος¹ (άμεση δημοκρατία) είτε είναι η πηγή της εξουσίας (έμμεση δημοκρατία αντιπροσωπευτικού συνήθως τύπου). Πρώτη παγκόσμια εμφάνιση του πολιτικού αυτού φαινομένου είναι άλλωστε στην αρχαία Ελλάδα, όχι μόνο στην

1 Βλ. Τσάτσος Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σελ. 51-52

πόλη-κράτος των Αθηνών, όπου δοξάστηκε ιδίως κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ., αλλά και σε άλλες πόλεις, όπως η Σπάρτη² ή η Κόρινθος.

Στην αρχαία Ελλάδα εμφανίζεται ιστορικά για πρώτη φορά η μορφή πολιτεύματος όπου οι αποφάσεις για τα κοινά δεν λαμβάνονται από έναν άρχοντα ή έστω από ένα ολιγομελές αριστοκρατικό συμβούλιο, αλλά από το σύνολο των ατόμων που συναποτελούν το σώμα της πόλης. Εδώ έγκειται και η καινοτομία του συστήματος αυτού πολιτικής οργάνωσης, έστω και αν, στην πρώτη αυτή μορφή εμφάνισής του, η πολιτική σκέψη δεν είχε προχωρήσει τόσο ώστε να μην αποκλείονται οι γυναίκες, οι μέτοικοι και οι δούλοι από τη συμμετοχή στα κοινά. Γενικότερα, προϋπόθεση απόλαυσης των ελευθεριών στην ελληνική αρχαιότητα των κλασσικών χρόνων ήταν η ιδιότητα του πολίτη³, που όμως κατείχετο από έναν πολύ περιορισμένο κύκλο προσώπων. Αλλά και για τους πολίτες η ατομική ελευθερία δεν είχε νομική κατοχύρωση, με τη σύγχρονη του όρου έννοια, καθώς δεν υπήρχαν θεσπισμένοι νομικοί περιορισμοί στην άσκηση της κρατικής εξουσίας έναντι του ατόμου. Τέτοια ανάγκη δεν υπήρχε άλλωστε, αφού το «κράτος» ταυτιζόταν με το σύνολο των ελεύθερων πολιτών στο πλαίσιο της άμεσης δημοκρατίας της εποχής και συνεπώς δεν υπήρχε ο διαχωρισμός κυβερνώντων – κυβερνωμένων που παρατηρείται στα σύγχρονα αντιπροσωπευτικά πολιτεύματα.

Η ίδια απουσία της συντεταγμένης έννοιας του κράτους παρατηρείται και κατά τους βυζαντινούς χρόνους⁴, με τη σημασία της νομικής δέσμευσης της εξουσίας και του σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Δεν απουσιάζει βέβαια η δικαιοκίνητη ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων, πρόκειται όμως για κανόνες του ιδιωτικού κατά βάση δικαίου, δεδομένου ότι ακόμα δεν μπορεί να γίνει λόγος για δημόσιο δίκαιο με τη σύγχρονη του όρου έννοια. Επομένως, κοινωνίες όπως του Βυζαντίου κυβερνώνται από τη θέληση του δεσπότη ή του άρχοντα και όχι από γενικούς και απρόσωπους κανόνες δικαίου. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η *δημόσια* εκδήλωση της βούλησης του άρχοντα δεν ξεχώριζε από την *ιδιωτική*, εκδήλωση που αφορούσε το πεδίο των ιδιωτικών σχέσεων όπου ήδη είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται αφηρημένοι κανόνες δικαίου στο χώρο της παραγωγής και της κυκλοφορίας των αγαθών.

2 Με διαφορετική βέβαια μορφή από την αθηναϊκή δημοκρατία, καθώς βασιζόταν στην απόλυτη ισότητα ανάμεσα στους «Ομοίους»: ισότητα κοινωνική, ισότητα στα συσσίτια (άρα ισότητα πλούτου), ισότητα στα πλαίσια της σπλιτικής φάλαγγας. Η δημοκρατία-ισότητα περιορίζεται ανάμεσα σε όσους είχαν το δικαίωμα να ονομάζονται πολίτες-οπλίτες, τα δε δικαιώματα στον πολίτη δεν παρέχονται απλά λόγω κληρονομικότητας, αλλά κάθε νεαρός άνδρας έπρεπε να αποδείξει εμπράκτως με το ήθος του ότι άξιζε να τα κατέχει, ολοκληρώνοντας μια αυστηρή εκπαιδευτική διαδικασία. Το γεγονός ότι τα πολιτικά δικαιώματα δεν παρέχονταν στον οποιονδήποτε είχε σαν στόχο να οδηγήσει το Σπαρτιάτη στην επίγνωση της σημαντικότητας των προνομίων του, αλλά και στην κατανόηση πως από αυτά πήγαζε και μια σειρά από υποχρεώσεις. Κατ' επέκταση η νομοθεσία διαμόρφωνε και την ηθική των πολιτών.

3 Βλ. Μάνεσης Αρ., Συνταγματικά Δικαιώματα και Ατομικές Ελευθερίες, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1981, σελ. 26-27

4 Βλ. Μανιτάκης Αντ., Κράτος Δικαίου και Δικαστικός Έλεγχος Συνταγματικότητας, Σάκκουλας Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1994, σελ. 64-67

Πρέπει επίσης να επισημανθεί η σημασία της φυσικής ιδέας της δικαιοσύνης στις προ-συνταγματικές κοινωνίες του μεσαίωνα: αν και απόλυτη, η εξουσία του μονάρχη δεν ήταν απεριόριστη, υποτασσόταν στο θείο νόμο και στους νόμους της φύσης. Οι αιώνιοι και απαραβίαστοι νόμοι της φύσης τον εξανάγκαζαν να μην προσβάλλει την προσωπική ασφάλεια, την ελευθερία και την ιδιοκτησία των υποκειμένων του. Οι δεσμεύσεις αυτές απέρρεαν από τα φυσικά και απαράγραπτα δικαιώματα του ανθρώπου καθώς και από την ιδέα της δικαιοσύνης. Με την κατάργηση της δεσποτικής εξουσίας απέναντι στην κυρίαρχη κρατική εξουσία ορθώνονται ανεξάρτητα υποκείμενα δικαίου, φορείς ελεύθερης και ισότιμης βούλησης.

Με ιστορικό ορόσημο τη γαλλική επανάσταση και τις φιλοσοφικές και θεωρητικές της προεκτάσεις, καθώς και τα κείμενα της αμερικανικής ανεξαρτησίας προκύπτει το νοηματικό και νομικό ορόσημο της Δημοκρατίας, στο θεμέλιο της οποίας βρίσκεται η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Εδώ ο λαός νοείται ως τα συγκεκριμένα πρόσωπα που τον αποτελούν, οπότε κάθε ένας –όπως υποστηρίζει ο J.-J. Rousseau⁵- είναι φορέας ενός αντίστοιχου ποσοστού (τμήματος) της όλης λαϊκής κυριαρχίας. Μια τέτοια θεωρία βέβαια περί κοινωνικού συμβολαίου, προϋποθέτοντας την ενιαία, «γενική θέληση» (volonté générale) συγκρούεται με την ίδια τη φύση της κοινωνίας που ουδέποτε υπήρξε σύνολο ατόμων με κοινό συμφέρον. Ταυτόχρονα όμως συντελέστηκε και ένα άλλο ιστορικό επίτευγμα, αυτό της κατάρτισης κειμένων που ονομάστηκαν Συντάγματα (μετάφραση του λατινικού όρου *constitutio: rem publicam constituere*), στα οποία καταγράφηκαν οι νομικοί κανόνες που ρυθμίζουν τη συγκρότηση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας. Αυτό υπήρξε μια πρώτη εγγύηση για τους αρχομένους σε σχέση με την μέχρι τότε νομικά αδέσμευτη άσκηση εξουσίας εκ μέρους των μοναρχών. Με αυτόν τον τρόπο η Δημοκρατία συνδέθηκε με τα ιστορικά, κοινωνικά και κυρίως συνταγματικά δεδομένα κάθε πολιτείας, που συμπυκνώνονται με τον όρο *συνταγματική Δημοκρατία*⁶.

II. Το σύγχρονο δημοκρατικό κράτος

Βασική εγγύηση της δημοκρατίας ως θεμελιώδους πολιτειακής αρχής είναι ορισμένες άλλες επίσης θεμελιώδεις αρχές, που εμπεριέχονται, μεταξύ άλλων, και στο ελληνικό Σύνταγμα.

Η δημοκρατική αρχή εκφέρεται σήμερα με τον όρο *αρχή της λαϊκής κυριαρχίας*,

5 J.-J. Rousseau, *Du Contrat Social*, 1762

6 Ο όρος χρησιμοποιείται και από τον Τσάτσο Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σελ. 52

σύμφωνα με την οποία ο λαός ή το έθνος είναι φορέας της κυριαρχίας. Βασικό στοιχείο δηλαδή ενός πολιτεύματος που αυτοχαρακτηρίζεται δημοκρατικό αποτελεί η θέσπιση τέτοιων διαδικασιών παραγωγής της κρατικής βούλησης, που να επιτρέπουν την πραγματική (ή εικονική) αναγωγή της στη «λαϊκή βούληση», δηλαδή στα μέλη της σε πολιτεία οργανωμένης κοινωνίας. Αυτό σε ένα αντιπροσωπευτικό πολίτευμα σημαίνει ότι τα δικαιώματα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι καθίστανται κτήμα όλων των πολιτών οι οποίοι αναδεικνύουν σε τακτά χρονικά διαστήματα τους αντιπροσώπους τους και μπορούν να διεκδικούν συμμετοχή στην ενάσκηση της κρατικής εξουσίας είτε ατομικά είτε οργανωμένοι σε κομματικούς σχηματισμούς⁷. Κατά το άρθρο 1 του Συντάγματος, «όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το λαό, υπάρχουν υπέρ Αυτού και του Έθνους και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα⁸». Η δημοκρατική αρχή έχει ως πυρήνα της την *αρχή της πλειοψηφίας*, ως έκφραση της έννοιας της λαϊκής κυριαρχίας⁹, σε μία όμως διαλεκτική σχέση με την προστασία της μειοψηφίας. Η διαλεκτική αυτή σχέση διασφαλίζεται με διαδικασίες που τελούν υπό το καθεστώς της ισότητας (κυρίως της ισότητας των ευκαιριών) και της ελευθερίας. Στο σημείο αυτό αναδεικνύεται η εσωτερική συνοχή και των άλλων θεμελιωδών αρχών μεταξύ τους.

Έτσι, η αρχή της ισότητας εκτός του ότι ως θεμελιώδες δικαίωμα είναι περιεχόμενο του άρθρου 4 § 1 και δεν υπόκειται σε αναθέωση (άρθρο 110 § 1), διαχέεται σε όλη την οργανωτική λογική του Συντάγματος. Το ίδιο συμβαίνει και με την αρχή της ελευθερίας (άρθρο 5 § 1 και άρθρο 29 § 1 ως ελευθερία της κομματικής δράσης). Επιπλέον, η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών, αφ' ενός διασφαλίζει την αναγωγή και των τριών λειτουργιών στη βούληση του Εκλογικού Σώματος (νομιμοποιητική λειτουργία της αρχής), αφ' ετέρου ενεργοποιεί ένα μηχανισμό αμοιβαίου ελέγχου των οργάνων μεταξύ τους (ελεγκτική λειτουργία της αρχής). Από την άλλη πλευρά, η θεμελιώδης αρχή του αιρετού αρχηγού του κράτους, που εμπεριέχεται στην έννοια της «προεδρευόμενης δημοκρατίας» κατά το άρθρο 1 § 1, αποτρέπει τον αντίθετο με την έννοια της λαϊκής κυριαρχίας ετεροπροσδιορισμό της και διασφαλίζει –όχι από μόνη της βέβαια– την αποπροσωποποίηση της κρατικής εξουσίας. Τέλος, η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου διασφαλίζει τον περιορισμό της εξουσίας από το δίκαιο και την εξισορρόπηση της κατ' αρχήν αντιθετικής σχέσης ελευθερίας και κοινωνικής δικαιοσύνης, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση της λαϊκής βούλησης υπό καθεστώς ισότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης. Για το λόγο αυτό και η παραβίαση ή κατάργηση της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου επιφέρει την ταυτόχρονη παραβίαση ή κατάργηση της δημοκρατικής αρχής.

7 Βλ. Κώστας Γ. Μαυριάς, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2005, σελ. 359-360

8 Πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι κάθε τύπος κοινωνικής συμβίωσης αποκτά το δικό του ιδιαίτερο περιεχόμενο στο πλαίσιο της συγκεκριμένης ιστορικής πολιτείας, αφού συναρτάται με τον συγκεκριμένο συνταγματικό πολιτισμό, υπακούει στα συγκεκριμένα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα και παρακολουθεί την ιστορική εξέλιξη της συγκεκριμένης πολιτείας. Έτσι ορθότερο είναι να γίνεται λόγος όχι για την έννοια της δημοκρατίας γενικά αλλά της Δημοκρατίας κατά ένα ισχύον Σύνταγμα.

9 Βλ. Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό. π., σελ. 74

Το συμπέρασμα αυτό οδηγεί και στην παραδοχή του ρόλου των δικαιωμάτων για την προστασία της ελευθερίας. Έτσι, προς επίλυση του ερωτήματος αν η προστασία της ελευθερίας έγκειται πρωτίστως στο σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων, επιβάλλεται μια ειδικότερη εξέταση της ίδιας της έννοιας της ελευθερίας και της λειτουργίας της εντός μιας δημοκρατικής κοινωνίας.

III. Δημοκρατία και ελευθερία

1. Ελευθερία και προσωπική αυτονομία

Παρά το γεγονός ότι το αίτημα για ελευθερία έχει σήμερα καταστεί παγκόσμια μαζική κραυγή, με προσεκτικότερη παρατήρηση θα γίνει αντιληπτό ότι κανείς δεν αναφέρεται σε όλα τα είδη της ελευθερίας για όλους οποτεδήποτε. Κάθε αξίωση για ελευθερία συνοδεύεται, εκτός ίσως από ορισμένες εξτρεμιστικές θεωρίες, από την ταυτόχρονη παραδοχή της ανάγκης για συμβιβασμό μεταξύ της ισότητας και της ελευθερίας, ιδιαίτερα εν όψει κάθε σημαντικού νομοθετικού μέτρου με κοινωνικές προεκτάσεις εντός μιας δημοκρατικής πολιτείας, από τη φορολογική πολιτική ως τα σχέδια για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών.

Ο παραδοσιακός ορισμός¹⁰ αντιμετωπίζει την ελευθερία ως απουσία περιορισμών¹¹ που επιβάλλονται από την κρατική εξουσία σε κάθε τι που το άτομο μπορεί να πράξει εάν το επιθυμεί (θετική πλευρά της ελευθερίας) ή να μην πράξει, εφόσον αυτό επιλέξει

10 Βλ. R. T. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Harvard University Press, Oxford, 1978, σελ. 266-267

11 Την αρνητική ελευθερία ανέπτυξε ο Άγγλος φιλόσοφος John Stuart Mill (1806-1873) στο έργο του *Περί Ελευθερίας* (*On Liberty*), για τη φύση και τα όρια της εξουσίας που μπορεί νόμιμα να ασκηθεί από την κοινωνία πάνω στο άτομο με βάση την αρχή της βλάβης, ότι δηλαδή οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι να έχουν οποιαδήποτε συμπεριφορά επιθυμούν όσο δεν βλάπτουν άλλους. Την ίδια αρχή ονόμασε και ο Isaiah Berlin, ο οποίος προτείνει πως η αρνητική ελευθερία είναι απουσία ή έλλειψη εμποδίων, παρακωλύσεων ή εξαναγκασμών. Σε αντίθεση με τον Mill όμως, ο Berlin αντιπαραβάλλει και την ιδέα της θετικής ελευθερίας, που συνίσταται στην παρουσία συνθηκών για ελευθερία, είτε είναι αυτές υλικοί πόροι, ένα επίπεδο διαφώτισης ή ευκαιρία για πολιτική συμμετοχή.

(αρνητική πλευρά της ελευθερίας). Επίσης, πολύ συχνά η ελευθερία συνδέεται και με την ισότητα¹², υπό την έννοια της «ισότητας εν τη ελευθερία»¹³. Υπό αυτή την οπτική η ελευθερία νοείται σε συσχετισμό με τρία στοιχεία: τα υποκείμενα που είναι ελεύθερα, τις απαγορεύσεις ή περιορισμούς (συνταγματικούς και γενικότερα νομικούς) από τους οποίους είναι ελεύθερα, και τι είναι αυτό που είναι ελεύθερα να κάνουν ή να μην κάνουν.

Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, οι διάφορες ελευθερίες δεν είναι ανεξάρτητες η μία από την άλλη, αλλά πρέπει να γίνουν νοητές ως σύνολο, ή ορθότερα ως σύστημα. Δεδομένου λοιπόν ότι όταν οι επιμέρους ελευθερίες αφήνονται απεριόριστες συγκρούονται μεταξύ τους, υπάρχει ανάγκη εξισορρόπησής τους. Κριτήριο για τον εκατέρωθεν περιορισμό των ελευθεριών είναι (μεταξύ άλλων) η αρχή της ισότητας, την οποία κάθε δημοκρατικό σύνταγμα εγγυάται. Κατά προέκταση της άποψης αυτής, η έννοια της ισότητας εν τη ελευθερία παρέχει στους πολίτες τα ίδια δικαιώματα κατά τη διανομή των αγαθών και των ευκαιριών¹⁴, αλλά και σε προγενέστερο στάδιο το δικαίωμα σε ίση σημασία και βαρύτητα κάθε προσώπου στην πολιτική απόφαση για το πώς τα αγαθά αυτά και οι ευκαιρίες πρέπει να διανεμηθούν¹⁵.

Από οντολογικής απόψεως πάντως, η ελευθερία μπορεί να θεωρηθεί από δύο απόψεις¹⁶: κατά πρώτον, ως μια άδεια, ένας καθορισμός του βαθμού στον οποίο ένα άτομο είναι ελεύθερο από κοινωνικούς ή νομικούς περιορισμούς να κάνει αυτό που επιθυμεί. Αυτή η άποψη όμως παραβλέπει το γεγονός ότι κάθε νόμος μειώνει την ελευθερία του πολίτη, όντας μια άδεια, ή, σύμφωνα με τη διατύπωση του Bentham¹⁷, οποιοσδήποτε νόμος συνιστά μια «προσβολή» της ελευθερίας.

Σύμφωνα με το Bentham, είναι αδύνατη η δημιουργία ή η απόλαυση δικαιωμάτων, η επιβολή υποχρεώσεων, η προστασία του προσώπου, της ζωής, της ιδιωτικής περιουσίας, της ελευθερίας της ίδιας, παρά μόνο εις βάρος της ελευθερίας. Το παράδοξο ότι κανείς δεν μπορεί να αποκτήσει δικαιώματα παρά μόνο θυσιάζοντας μέρος της ελευθερίας του αίρεται μέσω της προσφυγής στη δημοκρατία: στο πλαίσιο μιας δημοκρατίας η ελευθερία είναι νοητή ως ανεξαρτησία και αυτοδιάθεση του προσώπου, σύμφωνα με τη δεύτερη άποψη περί ελευθερίας. Εκεί η πολιτική ανεξαρτησία διασφαλίζεται επαρκώς με την

12 Βλ. μεταξύ άλλων και R. T. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, ό. π., σελ. 273-277

13 Καθοριστικές σε αυτό το θέμα είναι οι αναπτύξεις του J. Rawls στο βιβλίο *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1971, σελ. 195 επ.

14 Θυμίζοντας, σε αυτό το σημείο, την αριστοτελική διδασκαλία περί διανεμητικής δικαιοσύνης.

15 Βλ. για τη διάκριση αυτή R. T. Dworkin, ό. π..

16 Βλ. R. T. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, ό. π., σελ. 262-263

17 Βλ. Sidney Hook, *The Paradoxes of Freedom*, University of California Press, 1962, σελ. 10-11

ευρεία αναγνώριση του δικαιώματος στην ψήφο καθώς και άλλων πολιτικών ελευθεριών. Έτσι γεφυρώνονται και οι δύο διαφορετικές και ασύμβατες μεταξύ τους έννοιες της πολιτικής ελευθερίας, ανάλογα με το αν η οπτική γωνία που υιοθετείται είναι αυτή του κατέχοντος ή του υφισταμένου της πολιτικής δύναμης. Η ελευθερία για τον κατέχοντα την πολιτική δύναμη προσφέρει την ευκαιρία άσκησης πολιτικής κυριαρχίας, ενώ για τον υφιστάμενο την πολιτική δύναμη σημαίνει την απουσία τέτοιας κυριαρχίας. Η κάθε μία μπορεί να πραγματωθεί μόνο εις βάρος της άλλης, και όσο περισσότερο υπάρχει από τη μία τόσο λιγότερο μπορεί να υπάρξει από την άλλη.

2. Δημοκρατικές εγγυήσεις της ελευθερίας

Στο σημείο αυτό έγκειται και η τομή της δημοκρατίας, εντός της οποίας οι πολίτες διαθέτουν το πολιτικό δικαίωμα και τη δύναμη να ελέγχουν και να μεταβάλλουν την Κυβέρνηση, ιδίως στα συστήματα αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Παρόλο που οι πολίτες παραχωρούν την εξουσία στην Κυβέρνηση να άρχει για ένα περιορισμένο χρονικά διάστημα, δεν μπορούν να παραδώσουν την εξουσία αυτή μόνιμα. Η Κυβέρνηση πρέπει πάντα να επιστρέφει σε κάποιο σημείο για την ανανέωση της λαϊκής εντολής. Οι πολίτες δεν μπορούν να εκλέξουν να παραιτηθούν από την εξουσία εκλογής. Βασική δημοκρατική διαδικασία είναι οι ελεύθερες εκλογές, από τις οποίες αναδεικνύεται η Κυβέρνηση και ασκείται η λαϊκή κυριαρχία. Επιπλέον, η εξουσία της Κυβέρνησης οφείλει να είναι ούτως περιορισμένη, ώστε να μην μπορεί να αποστερεί τους πολίτες από το δικαίωμά τους να την αντικαθιστούν, και δεν μπορεί να καταπιέζει τις ελευθερίες της έκφρασης, του Τύπου και του συνεταιρίζεσθαι, που είναι αναγκαίες για την άσκηση του δικαιώματός τους αυτού. Γιατί καμία δημοκρατία δεν μπορεί να υπάρξει εάν δεν αναγνωρίζει το καθήκον της εκλογής¹⁸ των αρχόντων στους ενήλικους πολίτες που επηρεάζονται από τις αποφάσεις τους.

Η εκπλήρωση του καθήκοντος αυτού απαιτεί τη λειτουργική παρουσία μηχανισμών ελεύθερα παρεχόμενης συγκατάθεσης και ελέγχου. Είναι κοινοτοπία να λεχθεί ότι το ατομικό δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης της γνώμης και της ελευθεροτυπίας είναι συστατικό του δημοκρατικού πολιτεύματος, ως βασιζόμενο στην αναμφισβήτητη άποψη ότι στη δημοκρατία μόνον ο διαρκής διάλογος μεταξύ των αντιτιθέμενων κοινωνικών

18 Το ζήτημα της υποχρέωσης χρήσης των πολιτικών δικαιωμάτων πραγματεύεται και ο Δ. Τσάτσος στο σύγγραμμα *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό. π., σελ. 74, όπου και παρουσιάζει την ενεργοποίηση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας από τους ίδιους τους πολίτες ως προϋπόθεση και εγγύηση τήρησης της δημοκρατικής αρχής.

δυνάμεων και συμφερόντων, ο αγώνας δηλαδή ιδεών, είναι ο προσήκων τρόπος διαμόρφωσης της πολιτειακής βούλησης, αλλά και ο προσήκων έλεγχος των πράξεων των διαχειριζομένων τα πράγματα της πολιτείας. Έτσι η ελεύθερη συζήτηση, στηριζόμενη σε πλήρη κατά το δυνατόν ενημέρωση, η δημοσιότητα, διαμορφώνουν τη Δημόσια Γνώμη, η οποία, αποτελώντας το απάνθισμα του ελεύθερου διαλόγου, δημιουργεί το αποκαλούμενο τεκμήριο ορθότητας κάθε νόμου που παράγεται με δημοκρατικές διαδικασίες, απαιτώντας για το λόγο αυτό την έλλογη πλέον συμμόρφωση από τους πολίτες. Με άλλα λόγια, οι επιταγές της Πολιτείας, όταν είναι προϊόν τέτοιας επεξεργασίας, τυγχάνουν γενικότερης αποδοχής, η οποία αποδίδει αποτελέσματα μη επιτυγχανόμενα μέσω του εξαναγκασμού¹⁹.

Το παράδειγμα της θρησκείας είναι όχι μόνο ενδιαφέρον αλλά και αποφασιστικό για την ανάδειξη των δημοκρατικών εγγυήσεων περί ελευθερίας. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και της λατρείας του Θεού αποτελεί την πρώτη, την παλαιότερη και την πιο διαφιλονικούμενη ελευθερία στην ιστορία της ανθρώπινης σκέψης²⁰. Αδιαφόρως του βαθμού στον οποίο ένας θρησκευόμενος είναι φανατικός, στο πλαίσιο μιας δημοκρατίας όλες οι θρησκευτικές ομάδες είναι όχι απλά ανεκτές, αλλά ελεύθερες και ανεξάρτητες. Ταυτόχρονα όμως, κάθε θρησκευτική ελευθερία, πέρα από το περιεχόμενό της όπως αυτό καθορίζεται με τη συνταγματική οριοθέτησή του, υπάγεται σε περιορισμούς που υπαγορεύονται από την έννομη τάξη και το σεβασμό των δικαιωμάτων των άλλων. Ομοίως, η άρνηση του δικαιώματος μιας συνταγματικής, δημοκρατικής διακυβέρνησης να απαλλοτριώνει ιδιωτική ιδιοκτησία χωρίς προηγούμενη δίκαιη αποζημίωση είναι θεμελιώδης. Το ίδιο συμβαίνει και με την ελευθερία των συμβάσεων και γενικότερα με την ελευθερία κάθε οικονομικής δραστηριότητας, με την επιπρόσθετη εγγύηση κατά των καταχρήσεών της, μέσω του ελέγχου των βιομηχανικών, επιχειρηματικών και οικονομικών μονοπωλίων που απειλούν σήμερα περισσότερο ίσως από την κρατική εξουσία τα ιδεώδη της δημοκρατίας και της ελευθερίας. Θεμελιώδης είναι επίσης η προστασία του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι για την προστασία του δημοκρατικού χαρακτήρα μιας κοινωνίας, συμβάλλοντας στον πλουραλισμό των απόψεων, την από κοινού προαγωγή ενός σκοπού από μια ομάδα ανθρώπων αλλά και την αποτελεσματικότερη προστασία των μειονοτήτων²¹, με κορυφαία πτυχή του δικαιώματος αυτού τη δημιουργία πολιτικών κομμάτων, στυλοβάτη του συστήματος αντιπροσωπευτικής-κοινοβουλευτικής δημοκρατίας όπως έχει διαμορφωθεί σήμερα.

Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι η δημοκρατική αρχή δεν μπορεί να νοηθεί ως συστατική του πολιτεύματος της λαϊκής κυριαρχίας χωρίς την παράλληλη συνταγματική διασφάλιση των βασικών ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, η δε πολιτική ελευθερία δεν νοείται χωρίς την ισότητα. Η μόνη ελευθερία που πρέπει πάντα να

19 Βλ. Αντωνίου Γ. Φλώρου, *Δημοκρατία – Ελευθερία*, Αθήνα, 1973, σελ. 133, και ειδικότερα για τις προϋποθέσεις της δημοκρατίας, σελ. 134 επ.

20 Βλ. S. Hook, *The Paradoxes of Freedom*, ό. π., σελ. 24-25

21 Βλ. Joseph Roz, *The Morality of Freedom*, Clarendon Press, Oxford, 1990, σελ. 404-405

περιορίζεται στους πολίτες είναι να εγκαταλείψουν την ελευθερία²², προκειμένου αυτή να διατηρείται πάντα.

Σε μια δημοκρατία δηλαδή, από τη στιγμή που αυτή έχει εγκαθιδρυθεί, το μόνο πράγμα που δεν είναι ανοιχτό στη λαϊκή απόφαση είναι η αρχή της λαϊκής απόφασης, διαφορετικά θα επρόκειτο για μια δημοκρατία αυτο-καταστροφική. Με αυτόν τον τρόπο μεγιστοποιείται η δυνατότητα πολιτικής επιλογής, με την άρνηση αυτής της μίας επιλογής. Άλλωστε ο ίδιος ο J. S. Mill παραδέχτηκε ότι η αρχή της ελευθερίας δεν μπορεί να σημαίνει ότι ένας άνθρωπος «πρέπει να είναι ελεύθερος να μην είναι ελεύθερος. Δεν είναι ελευθερία το να του επιτρέπεται να απεκδυθεί της ελευθερίας του».

I. Έννοια και λειτουργία

Έχει πολύ συχνά υποστηριχθεί²³ ότι η πολιτική ελευθερία συνίσταται σε αναγνώριση βασικών ελευθεριών και δικαιωμάτων, όπως ελευθερία έκφρασης, συμμετοχής στον πολιτικό βίο, επαγγελματικής επιλογής, δημιουργίας οικογένειας βασισμένης στην ελεύθερη επιλογή συντρόφου. Όλα τα παραπάνω συνδέονται με τη γενικότερη ιδέα του δικαιώματος, έννοιας που έχει προκαλέσει έντονες συζητήσεις και ισάριθμες διαμάχες στη φιλοσοφική και πολιτική σκέψη, αλλά και ταυτόχρονα θεωρηθεί η μεγαλύτερη ηθική και πολιτική κατάκτηση στην ιστορία της ανθρωπότητας, αποτελώντας ως τέτοια την ηθική βάση των σύγχρονων δημοκρατικών κοινωνιών.

Στις περισσότερες περιπτώσεις, όταν λέγεται ότι κάποιος έχει «δικαίωμα» να κάνει κάτι, υπονοείται ότι θα ήταν λάθος να εμποδιστεί από το να το κάνει, ή τουλάχιστον ότι πρέπει να υπάρχει κάποια ειδική δικαιολογητική βάση για τον παρεμποδισμό αυτόν. Δευτερευόντως, τα δικαιώματα εκφράζουν αυτό που οφείλεται στον κάτοχό τους εν όψει του σεβασμού που οφείλεται στο αντίστοιχο (έννομο) συμφέρον τους. Προς αυτή την κατεύθυνση τείνουν και οι θεωρίες που συνδέουν τα δικαιώματα με την έννοια της ελευθερίας²⁴, με την προερμηνευτική θέση ότι η (πολιτική) ελευθερία έγκειται στη

22 Βλ. S. Hook, *The Paradoxes of Freedom*, ό. π., σελ. 132-133

23 Βλ. Joseph Roz, *The Morality of Freedom*, Clarendon Press, Oxford 1990, σελ. 245-246

24 Βλ. Αρ. Μάνεσης, *Συνταγματικά Δικαιώματα και Ατομικές Ελευθερίες*, ό. π., σελ. 10-11

δυνατότητα ανεμπόδιστης, ιδίως από την κρατική εξουσία, ανάπτυξης της προσωπικότητας, δηλαδή αυτοκαθορισμού (αυθυπαρξίας, αυτονομίας και αυτοδιάθεσης). Έτσι τα δικαιώματα αναφέρονται βασικά στις σχέσεις μεταξύ εξουσιαζόντων και εξουσιαζόμενων, καθορίζοντας το ποσοστό ελευθερίας που διαθέτουν τα μέλη της συγκεκριμένης κοινωνίας σε σχέση με τον κρατικό καταναγκασμό που ασκείται μέσα σε αυτήν. Η διεκδίκηση του ποσοστού αυτού ελευθερίας γίνεται σε μια δημοκρατική κοινωνία μέσω της απονομής δικαιωμάτων²⁵ στους πολίτες από το θεμελιώδη νόμο, το Σύνταγμα. Με αυτόν τον τρόπο, το (δημοκρατικά οργανωμένο) κράτος δεν αποτελεί μόνο πηγή διακινδυνεύσεως των αγαθών του ατόμου, αλλά και το αναγκαίο πλαίσιο των δικαιωμάτων που τα προστατεύουν²⁶.

Στο σημείο αυτό όμως πρέπει να διευκρινιστεί ότι η ρητή κατοχύρωση συγκεκριμένων δικαιωμάτων δεν έχει την έννοια ότι πρόκειται για «νησίδες ελευθερίας σε μια θάλασσα ανελευθερίας»²⁷. Αντίθετα, ισχύει ως γενικός κανόνας πως ό, τι δεν απαγορεύεται με ρητή διάταξη επιτρέπεται χωρίς να είναι αναγκαία η ρητή πρόβλεψή του²⁸. Ο κανόνας αυτός συνάγεται και από το Σύνταγμα, από τον συνδυασμό των διατάξεων αφ' ενός του άρθρου 5 § 1, που αναγνωρίζει στον καθένα το δικαίωμα για ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, και αφ' ετέρου των άρθρων 50 και 87 § 2, για τον περιορισμό του Προέδρου της Δημοκρατίας (άρα και των υποδεέστερων οργάνων της εκτελεστικής εξουσίας) σε όσες αρμοδιότητες του απονέμουν ρητά το Σύνταγμα και οι σύμφωνοι με αυτό νόμοι, και για την επιβολή στους δικαστές να εφαρμόζουν μόνο το Σύνταγμα και τους νόμους. Αν επομένως οι κείμενες διατάξεις δεν περιορίζουν ή απαγορεύουν συγκεκριμένη συμπεριφορά, τότε η συμπεριφορά αυτή είναι ελεύθερη. Με αυτή την έννοια γίνεται νοητό και το «τεκμήριο» *in dubio pro libertate*²⁹.

Ως προς τη νομική φύση των δικαιωμάτων, τουλάχιστον όσον αφορά τα ατομικά, αυτά αποτελούν όχι απλώς κατευθυντήριες προτάσεις, εντολές ή ευχές του συντακτικού

25 Για το λόγο αυτό και είναι προτιμότερος ο όρος «δικαίωμα» από τον όρο «ελευθερία», καθώς τονίζει την αναγνωρισμένη από την έννομη τάξη αξίωση, ενώ ο όρος «ελευθερία» έχει στατική έννοια, αναφερόμενος σε μια κατάσταση και όχι σε μια αξίωση. Ο όρος «δικαίωμα» τονίζει επίσης το στοιχείο της νομικής (και όχι απλώς ηθικής ή θρησκευτικής) του θεμελιώσεως.

26 Για την ιδέα της ύπαρξης του κράτους ως προϋπόθεσης των δικαιωμάτων βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, Σύνταγματικό Δίκαιο – Ατομικά Δικαιώματα, Τόμος Α', Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2005, σελ.4-5, όπου και αναπτύσσεται η θεωρία της έννομης τάξης ως «χορηγού» της εξουσίας που εμπεριέχεται στα δικαιώματα, μιας έννομης τάξης που μόνο στο πλαίσιο του κράτους μπορεί να υπάρξει. Την λογική αυτή σκέψη διατυπώνει και ο Αρ. Μάνεσης, Σύνταγματικά Δικαιώματα και Ατομικές Ελευθερίες, ό. π., σελ. 39 επ., όπου και αναφέρει ότι το δικαίωμα, ως απονεμημένη έννομη ικανότητα, προϋποθέτει αφενός την ύπαρξη του δικαίου που την απονέμει, ρυθμίζοντας και την άσκησή του, και αφετέρου της κρατικής εξουσίας που το προστατεύει με τους καταναγκαστικούς μηχανισμούς της.

27 Βλ. Κώστας Χ. Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2006, σελ. 7-8

28 Όπως προκύπτει και από το άρθρο 5 της γαλλικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη.

νομοθέτη, αλλά αγώγιμες και εξαναγκαστές έννομες αξιώσεις³⁰. Η κανονιστική πυκνότητα των σχετικών συνταγματικών διατάξεων είναι βέβαια διάφορη, η ασφάλεια του προσώπου για παράδειγμα ή το άσυλο της κατοικίας έχουν πολύ πιο συγκεκριμένο περιεχόμενο από την αρχή της ισότητας. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι η τελευταία αποτελεί απλή προγραμματική διάταξη, από την οποία δεν πηγάζουν έννομες αξιώσεις του ιδιώτη, αλλά ότι το πεδίο δεσμεύσεως του κοινού νομοθέτη είναι μικρότερο και η ελευθερία κινήσεώς του μεγαλύτερη. Παράλληλα, το κανονιστικό περιεχόμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων διαφέρει ανάλογα με την ειδικότερη νομική φύση του κάθε δικαιώματος, σύμφωνα με την παραδοσιακή τους διάκριση σε ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά. Σε κάθε περίπτωση πάντως τα δικαιώματα αυτά, επειδή ακριβώς προβλέπονται από το Σύνταγμα, χαρακτηρίζονται θεμελιώδη και έχουν έτσι περιβληθεί με αυξημένη νομική ισχύ.

II. Διάκριση των συνταγματικών δικαιωμάτων

Στην αρχική τους σύλληψη, η θεωρία των συνταγματικών δικαιωμάτων συνδέθηκε με την ιδέα της νομικής προσωπικότητας του κράτους, σύμφωνα με την οποία η κρατική αυθαιρεσία περιορίζεται και η εξουσία οριοθετείται με αντικειμενικούς κανόνες.

Στο πρωταρχικό αυτό στάδιο όμως και στα πλαίσια του αυταρχικού κλίματος της αυτοκρατορικής εποχής, τα άτομα δεν ήταν δυνατόν να νοηθούν σε αντιπαράθεση προς το κράτος και να τους αναγνωριστεί έτσι οποιαδήποτε νομική υποκειμενικότητα. Η σχέση κράτους-ατόμων ήταν μια σχέση *superior-inferiores*, κυρίαρχου προς υπηκόους, και σε αυτό το σχήμα οποιαδήποτε αναγνώριση δικαιωμάτων στα άτομα θα σήμαινε σιωπηρή άρνηση της κυριαρχίας του κράτους, επειδή η θέλησή του θα εξηρτάτο από εξωκρατικές

29 Αντίθετα δεν υπάρχει ερμηνευτικός κανόνας *in dubio pro libertate*, αντίστοιχος προς τον κανόνα *in dubio pro mitiore* του ποινικού δικαίου. Όπως παρατηρεί και ο *Χρυσόγονος* (Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα), τέτοιος κανόνας θα παραγνώριζε ότι το Σύνταγμα δεν περιλαμβάνει μόνο εγγυήσεις υπέρ της ελευθερίας, αλλά και κανόνες αρμοδιότητας και θα συνεπαγόταν μονόπλευρο περιορισμό της αρμοδιότητας υπέρ της ελευθερίας.

30 Βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο – Ατομικά Δικαιώματα*, ό. π., σελ. 8

αξιώσεις³¹. Ο σεβασμός κάποιων δυνατοτήτων ελεύθερης ανάπτυξης δεν αντιστοιχεί ακόμα σε «δικαιώματα» των υπηκόων, αλλά προκύπτει από τα νομικά όρια που η ίδια η εξουσία –ο μονάρχης- έχει θέσει.

Έτσι οι ατομικές ευχέρειες αποτελούσαν στην κυριολεξία «κατ' αντανάκλαση επενέργειες»³² των κανόνων που το κράτος έθεσε στον εαυτό του για να ρυθμίσει –και κατά συνέπεια για να περιορίσει- την εξουσία του, και όχι έννομες υποκειμενικές καταστάσεις των ατόμων. Αληθινά «δημόσια δικαιώματα» αναγνωρίστηκαν σε μια μεταγενέστερη φάση εξέλιξης της συνταγματικής θεωρίας ιδιαίτερα στη Γερμανία, με αιχμή του δόρατος τη διδασκαλία του G. Jellinek περί νομικής προσωπικότητας του κράτους. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή η έννοια του κράτους-προσώπου προϋποθέτει λογικά την ύπαρξη του δικαίου ή της έννομης τάξης. Το κράτος τότε μόνο μπορεί να νοηθεί ως νομικό πρόσωπο, όταν αποδεχθεί ως θεωρητικό του θεμέλιο τον πρωτογενή αυτοπεριορισμό του από κανόνες δικαίου που αναγνωρίζουν σε άλλα πρόσωπα, δηλαδή στα άτομα, δημόσιες υποκειμενικές αξιώσεις.

Οι αξιώσεις αυτές απέναντι στους ασκούντες την κρατική εξουσία θεμελιώνονται σε δικαιώματα που κατοχυρώνουν συγκεκριμένο χώρο ελεύθερης ύπαρξης και δράσης των κυβερνωμένων³³, και ονομάζονται *ατομικά δικαιώματα* ή ατομικές ελευθερίες, υποχρεώνοντας την κρατική εξουσία να μην επεμβαίνει σε αυτό το χώρο ελεύθερης ύπαρξης και δράσης των κυβερνωμένων (ή να επεμβαίνει μόνον υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, με προκαθορισμένες διαδικασίες και μέχρις ορισμένων ορίων). Με αυτή την έννοια, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι ελευθερίες του ατόμου καταλαμβάνουν ένα δευτερεύοντα, παρεπόμενο σε σχέση με το κράτος χώρο, κατοχυρώνοντας απέναντι στο κράτος μια «ελευθερία αδιαφορίας»³⁴, δηλαδή διασφαλίζουν «αρνητικά» τη νομική κατάσταση (*status negativus*) των κυβερνωμένων, θεμελιώνοντας αξίωση για αποχή της κρατικής εξουσίας, για το λόγο αυτό άλλωστε και αποκαλούνται «αμυντικά» δικαιώματα. Μερικά από τα σημαντικότερα παραδείγματα ατομικών δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται και στο Σύνταγμα αποτελούν η προσωπική ελευθερία (άρθρο 5 § 3), η προσωπική ασφάλεια (άρθρο 6), το άσυλο της κατοικίας (άρθρο 9), η ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης (άρθρο 13), η ελευθερία γνώμης και τύπου (άρθρο 14), και το δικαίωμα ιδιοκτησίας (άρθρο 17).

Τα ατομικά δικαιώματα θεσπίστηκαν κατά την περίοδο της πολιτικής ανόδου της αστικής τάξης, που διεκδικούσε νομική προστασία απέναντι στις αυθαιρεσίες της μοναρχικής εξουσίας, κυρίως για λόγους ελευθερίας των συναλλαγών και για την ανεμπόδιστη ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας, αρχικά στην Αγγλία ιδίως από

31 Βλ. Αντώνη Μανιτάκη, Κράτος Δικαίου και Δικαστικός Έλεγχος Συνταγματικότητας, σελ.112-113

32 Ο όρος χρησιμοποιείται από τον Αντ. Μανιτάκη για να υποδηλώσει το νομικό αποτέλεσμα πραγματικών καταστάσεων αντί της έννοιας του δικαιώματος με έννομες αξιώσεις κατά του κράτους.

33 Την ορολογική αυτή διάκριση ακολουθεί, μεταξύ άλλων, και ο Αρ. Μάνεσης, Συνταγματικά Δικαιώματα και Ατομικές Ελευθερίες, ό. π., σελ. 12-13

34 Βλ. Αντ. Μανιτάκη, ό. π.

τον 17^ο αιώνα, και ύστερα γενικότερα κατά τον 18^ο και τις αρχές του 19^{ου}. Ορισμένες όμως από τις ατομικές ελευθερίες, όπως η ελευθερία του τύπου και ιδίως τα λεγόμενα «δικαιώματα ομαδικής δράσης»³⁵ (συναθροίσεων, συνεταιρισμού, συνδικαλιστική ελευθερία) καθιερώθηκαν αργότερα, κατά το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα, σε συνάρτηση με τις οικονομικοπολιτικές διεκδικήσεις των εργαζομένων. Η κατοχύρωση ατομικών δικαιωμάτων υπήρξε κοινός τόπος για όλα τα ελληνικά Συντάγματα, ήδη από την επαναστατική περίοδο³⁶. Από το 1844 οι κατάλογοι ατομικών δικαιωμάτων των ελληνικών Συνταγμάτων αρχίζουν να παίρνουν μία μορφή που σε πολλά σημεία μοιάζει με τη σημερινή. Οι συνταγματικές μεταβολές που μεσολάβησαν έκτοτε εμπλούτισαν βέβαια την προστασία των δικαιωμάτων αυτών με νέα στοιχεία³⁷, χωρίς ωστόσο να αναιρούν κατά βάση την ιστορική συνέχεια.

Λογική προέκταση της έννοιας των ατομικών δικαιωμάτων είναι η εντύπωση μιας δημιουργούμενης σύγκρουσης μεταξύ των ατομικών ελευθεριών των πολιτών και άλλων συλλογικών αξιών³⁸, όπως η απασχόληση και η κοινωνική προστασία. Με τη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών του σύγχρονου κράτους έγινε αντιληπτό ότι η αποχή του κράτους από επέμβαση εντός του πεδίου ελευθερίας που οριοθετούν τα ατομικά δικαιώματα δεν αρκούσε για την εξασφάλιση της προσωπικής αυτονομίας των πολιτών. Στο πλαίσιο του φιλελεύθερου κράτους, μεγάλη σημασία απέκτησε το δικαίωμα ιδιοκτησίας και ελεύθερης οικονομικής πρωτοβουλίας, με συνέπεια τη δημιουργία παράλληλων προς την κρατική εξουσία πηγών κινδύνου για τα δικαιώματα του πολίτη, ιδίως την ανεξέλεγκτη βιομηχανοποίηση και επιχειρηματικότητα, τα οικονομικά μονοπώλια με δικούς τους μηχανισμούς αυτοελέγχου, την διαρκώς επεκτεινόμενη και ανθυγιεινή αστικοποίηση, μεταξύ άλλων σοβαρών επιπτώσεων της βιομηχανικής επανάστασης. Προέκυψε έτσι η ανάγκη για παρέμβαση πλέον και όχι απλώς αποχή του κράτους στην ιδιωτική ζωή των πολιτών για παροχή αγαθών και υπηρεσιών, προκειμένου να εξασφαλίσουν οι πολίτες τα στοιχειώδη βιοτικά αγαθά (στα οποία πλέον ανήκει και το φυσικό και το πολιτιστικό περιβάλλον³⁹) και να επιτευχθεί στοιχειώδης δικαιοσύνη. Το αγαθό το οποίο υπηρετούν

35 Βλ. Αρ. Μάνεση, *Συνταγματικά Δικαιώματα και Ατομικές Ελευθερίες*, ό. π., σελ. 20-21

36 Το Σύνταγμα της Επιδαύρου προέβλεπε, εκτός των άλλων, την ισότητα ενώπιον των νόμων (παρ. γ'), και την προστασία της ιδιοκτησίας και της προσωπικής ασφάλειας (παρ. ζ'). Το Σύνταγμα του Άστρους προσέθεσε την ελευθερία της έκφρασης και του τύπου (παρ. η') και την αρχή του νόμιμου δικαστή (παρ. ι'). Το Σύνταγμα της Τροιζήνος διηύρηνε τις εγγυήσεις αυτές με πρωτοποριακές διατάξεις, όπως το τεκμήριο αθωότητας του κατηγορουμένου (άρθρο 15), η απαγόρευση της αναδρομικότητας όλων των νόμων (άρθρο 19) και η θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 1). Έκδηλη είναι η επίδραση των ιδεών της γαλλικής κυρίως Επανάστασης, όπως αυτές εκφράστηκαν μέσα από τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη.

37 Βλ. Χρυσόγονου, ό. π., σελ. 8-9

38 Βλ. R. T. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, ό. π., σελ. 270-271

39 Βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα*, ό. π., σελ. 70-71. Την προστασία του περιβάλλοντος ως συνταγματικής αξίας αγαθού έχει αποδεχθεί και η νομολογία του ΣτΕ.

τα νεώτερα αυτά δικαιώματα είναι η άμβλυση της συγκρούσεως κοινωνίας και κράτους, η κοινωνική δικαιοσύνη, και γι' αυτό ονομάστηκαν *κοινωνικά δικαιώματα*.

Τα δικαιώματα αυτά, σε αντίθεση προς τα ατομικά, καθιερώνουν υποχρεώσεις του κράτους για παρέμβαση με θετικές ενέργειες (*status positivus*), χωρίς όμως τούτο να συνοδεύεται κατ' ανάγκη από αντίστοιχες αξιώσεις συγκεκριμένων δικαιούχων κατά του κράτους, και τούτο διότι η ικανοποίηση των δικαιωμάτων αυτών εξαρτάται από τα οικονομικά μέσα που διαθέτει το κράτος, η διαχείριση και διάθεση των οποίων αποτελεί αντικείμενο οικονομικής πολιτικής και όχι δικαστικών αποφάσεων. Διαφορετικά, την άσκηση πολιτικής από τους αντιπροσώπους του κυρίαρχου λαού θα υποκαθιστούσε η εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων και τη λαϊκή κυριαρχία το «κράτος των δικαστών»⁴⁰. Ο νομοθέτης επομένως δεν δεσμεύεται ούτε ως προς το πώς ούτε ως προς το πότε της ενέργειάς του. Η ενεργοποίηση, άρα, της κοινωνικού χαρακτήρα συνταγματικής επιταγής εξαρτάται από τη βούληση του νομοθέτη, ο οποίος συγκεκριμενοποιεί κάθε φορά το κανονιστικό περιεχόμενο που αδιαμφισβήτητα διαθέτει κάθε κοινωνικό δικαίωμα.

Οι συνταγματικές διατάξεις που κατοχυρώνουν κοινωνικά δικαιώματα μπορεί να μη θεσπίζουν αγωγήμες αξιώσεις του ατόμου κατά του κράτους, εγκαθιστούν ωστόσο σε βάρος του ίδιου συνταγματικές εντολές ή επιταγές, κανόνες πάντως επιτακτικού⁴¹, οι οποίοι το δεσμεύουν και το υποχρεώνουν να σχεδιάζει κρατικές πολιτικές και να δρα, επιλέγοντας το ίδιο τα μέσα, για την επίτευξη στόχων και την προστασία αγαθών που οι ίδιες διατάξεις προσδιορίζουν. Πίσω, επομένως, από κάθε διάταξη που κατοχυρώνει κοινωνικό δικαίωμα κρύβεται ένα συλλογικό αγαθό ή μια κοινωνική αξία, την οποία ο συντακτικός νομοθέτης έκρινε αξία προστασίας και την ενέταξε στους προγραμματικούς στόχους του κράτους. Έτσι, η υγεία του κοινωνικού συνόλου, η παιδεία, η πλήρης απασχόληση, η εξεύρεση στέγης, η κοινωνική ασφάλιση ή πρόνοια δεν αποτελούν μόνο κοινωνικά δικαιώματα του ατόμου αλλά και αξίες συνταγματικά προστατευόμενες. Παραδείγματα κοινωνικών δικαιωμάτων που προβλέπονται στο Σύνταγμα αποτελούν το δικαίωμα για εργασία (άρθρο 22), η προστασία της υγείας και της μητρότητας (άρθρο 21), η προαγωγή της τέχνης, της επιστήμης, της έρευνας και της διδασκαλίας (άρθρο 16 § 1).

Επομένως, τα κοινωνικά δικαιώματα διαφέρουν από τα ατομικά τόσο ως προς το είδος της νομικής σχέσης που εγκαθιδρύουν με το κράτος, όσο και ως προς το σκοπό που επιδιώκουν: ενώ με τα ατομικά ιδρύεται μια αρνητική σχέση κράτους και ατόμου, μια σχέση αποχής του κράτους από ένα χώρο αυτόνομης ύπαρξης και δράσης του ατόμου, με τα κοινωνικά δικαιώματα δημιουργείται, αντίθετα, μια θετική σχέση ατόμου και κράτους, εφόσον αντικείμενό τους είναι κοινωνικές παροχές ή υπηρεσίες προς τα άτομα. Σκοπός των ατομικών δικαιωμάτων είναι η εγγύηση της ατομικής ελευθερίας και της προσωπικής ασφάλειας των πολιτών, ενώ στόχος των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι η κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλειας και της αξιοπρέπειας των ατόμων παράλληλη με την ικανοποίηση των στοιχειωδών βιοτικών αναγκών τους. Ενοποιητικό στοιχείο και των

40 Βλ. Χρυσόγονου, ό. π., σελ. 38--39

41 Βλ. Αντ. Μανιτάκη, Κράτος Δικαίου και Δικαστικός Έλεγχος Συνταγματικότητας, ό. π., σελ. 168

δύο κατηγοριών αποτελεί ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως προσώπου και προσωπικότητας με ηθική και κοινωνική διάσταση.

Η καθιέρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων συνυφάνθηκε με τους αγώνες της εργατικής τάξης, αλλά και με την προϊούσα επέμβαση του κράτους στον οικονομικό βίο και την συναφή «ισχυροποίησή» του⁴². Η ένταση της κρατικής επιβολής κατά τον 20^ο αιώνα, που είναι συνάρτηση της έντασης των κοινωνικών ανταγωνισμών, συνδυάστηκε, ακριβώς για να τους αμβλύνει, με τη θέσπιση κοινωνικών δικαιωμάτων. Το ίδιο συνέβη και στην ελληνική συνταγματική ιστορία, καθώς το Σύνταγμα του 1911 ήταν το πρώτο που συμπεριέλαβε κοινωνικό δικαίωμα, εκκινώντας από την καθιέρωση της υποχρεωτικής και δωρεάν στοιχειώδους εκπαίδευσης (άρθρο 16)⁴³. Συστηματική όμως καθιέρωση κοινωνικών δικαιωμάτων στην Ελλάδα σε συνταγματικό επίπεδο δεν επετεύχθη παρά μόνο με το Σύνταγμα του 1927, το οποίο κατοχύρωσε την ελευθερία της τέχνης και της επιστήμης (άρθρο 21), το δικαίωμα εργασίας (άρθρο 22), και προστάτευσε το θεσμό του γάμου (άρθρο 23).

Μια τρίτη, τέλος, κατηγορία συνταγματικών δικαιωμάτων αποτελούν τα λεγόμενα *πολιτικά δικαιώματα*, τα οποία έχουν ως αντικείμενό τους την ενεργό συμμετοχή του πολίτη στον σχηματισμό της πολιτειακής βούλησης, εγγυώμενα τον *status activus*. Εδώ ο πολίτης (όχι πια ο οποιοσδήποτε ιδιώτης) δεν αρκείται στο ρόλο του παραλήπτη κρατικών παροχών, αλλά ζητάει να συν-προσδιορίσει και να συν-διαμορφώσει, άμεσα ή έμμεσα, την κρατική λειτουργία, τους φορείς και την πορεία της. Τα πολιτικά δικαιώματα αποτελούν την κατ' εξοχήν έκφραση της δημοκρατικής αρχής και υποχρεώνουν αντίστοιχα το κράτος να ανέχεται και να υποδέχεται την παρέμβαση αυτή των πολιτών στις πιο καίριες λειτουργίες του. Η συμμετοχή των πολιτών στην άσκηση της δημόσιας εξουσίας γίνεται είτε με την ιδιότητα του εκλογέα (εκλογικό δικαίωμα ή δικαίωμα ψήφου, άρθρο 51 § 3 Συντ.), είτε του αιρετού λειτουργού (δικαίωμα του εκλέγεσθαι, άρθρο 55), είτε του δημόσιου λειτουργού εν γένει, π. χ. υπαλλήλου (άρθρο 4 § 4), είτε ιδιαίτερα του δικαστή (άρθρο 88). Εδώ επίσης ανήκουν τα δικαιώματα συμμετοχής στην πολιτική ζωή (άρθρο 5 § 1) και το δικαίωμα ίδρυσης πολιτικού κόμματος και συμμετοχής σε αυτό (άρθρο 29).

Τα πολιτικά δικαιώματα, σε πρώτη εμβρυώδη μορφή, υπήρξαν επίσης κατάκτηση της αστικής τάξης που διεκδικούσε τη συμμετοχή της στην άσκηση της κρατικής εξουσίας, την οποία μονοπωλούσαν ο μονάρχης και η αριστοκρατία. Η διεύρυνση όμως των πολιτικών δικαιωμάτων και ο εκδημοκρατισμός του πολιτικού βίου, με την καθιέρωση ιδίως της καθολικής ψηφοφορίας και αργότερα με τον βαθμιαίο υποβιβασμό της εκλογικής ηλικίας και την επέκταση της ψήφου και των άλλων πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες, υπήρξε διεκδίκηση και κατάκτηση των λαϊκών τάξεων, που ολοκληρώθηκε

42 Βλ. Αρ. Μάνεσης, *Συνταγματικά Δικαιώματα και Ατομικές Ελευθερίες*, ό. π., σελ. 20-21

43 Βλ. Νίκου Κ. Αλιβιζάτου, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, τεύχος Α' 1821-1941, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1981, σελ. 104-105, αν και πρέπει να σημειωθεί ότι η ελευθερία της εκπαίδευσης προβλεπόταν και στο σύνταγμα της Τροιζήνας (1827).

μόλις στα μέσα του 20^{ου} αιώνα⁴⁴. Στην Ελλάδα τα πολιτικά δικαιώματα κατοχυρώθηκαν σταδιακά: τα επαναστατικά συντάγματα, αν και δεν καθιέρωναν ρητά την αρχή της καθολικής ψηφοφορίας, δεν εισήγαγαν περιορισμούς με περιουσιακά ή εισοδηματικά κριτήρια στην έκταση του δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι, αλλά μόνον ηλικιακούς (και αυτούς μόνο σε μία πρώτη φάση). Η ουσιαστική καθιέρωση της καθολικής και άμεσης ψηφοφορίας έγινε με τον εκλογικό νόμο του συντάγματος του 1844 (αφού αποκλείονταν μόνο οι οικοσίτοι υπηρέτες και οι μαθητευόμενοι τεχνίτες, που δεν είχαν οποιαδήποτε ιδιοκτησία), ενώ η τυπική της καθιέρωση έγινε είκοσι χρόνια αργότερα, στο σύνταγμα του 1864. Όσον αφορά στα υπόλοιπα πολιτικά δικαιώματα, κατοχυρώνονταν βαθμιαία με τελευταίο το δικαίωμα ψήφου για τις γυναίκες, που κατοχυρώθηκε με το σύνταγμα του 1952.

Αρκετά μεταγενέστερη της θεωρίας των status ήταν η διαπίστωση και μιας άλλης κατηγορίας δικαιωμάτων, αυτών που εμφανίζονται με αντικειμενική μορφή και λειτουργούν ως «*θεσμικές εγγυήσεις*». Στο πλαίσιο μιας πλουραλιστικής δημοκρατίας, στην οποία υπάρχουν και δρουν διαφορετικές πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις και συγκρούονται ποικίλα συμφέροντα, η καθαρά υποκειμενική θεώρηση των συνταγματικών δικαιωμάτων αδυνατεί να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τα προβλήματα που δημιουργούνται. Έτσι, τα συνταγματικά δικαιώματα, εκτός από αγώγιμες αξιώσεις κατά του κράτους, συνιστούν και κανονιστικές αρχές, οι οποίες καθοδηγούν και εμπνέουν το νομοθέτη και τη διοίκηση και δεσμεύουν το δικαστή, λειτουργώντας κυρίως ως παράμετροι αξιολόγησης κρατικών πράξεων και ιδιωτικών συμπεριφορών⁴⁵, επιτελώντας και ένα ρόλο ερμηνευτικό, ενοποίησης και συνοχής της έννομης τάξης. Η υποκειμενική ή εγγυητική τους διάσταση δεν καταργείται από την αντικειμενική ούτε παραμερίζεται. Η συνταγματική απλώς εγγύησή τους λειτουργεί ανεξάρτητα και πέραν του συμπροστατευόμενου υποκειμενικού δικαιώματος. Έτσι, ενώ η ατομική ελευθερία κατοχυρώνεται βασικά για χάρη του εκάστοτε φορέα της, ως αυτοσκοπός, ως απόρροια δηλαδή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η θεσμική εγγύηση κατοχυρώνεται κατά κύριο λόγο ανεξάρτητα από τον εκάστοτε ενδιαφερόμενο και εν όψει της αποστολής και του σκοπού του εκάστοτε θεσμού.

Η υλοποίηση των συνταγματικών εγγυήσεων από τον κοινό νομοθέτη δεν είναι μεν εξαναγκαστή, εάν πάντως και όσο βαθμό αυτός ανταποκριθεί, δημιουργείται ένα θεσμικό κεκτημένο, με συνέπεια να μην επιτρέπεται η ολοσχερής κατάργηση των σχετικών διατάξεων χωρίς ταυτόχρονη αντικατάστασή τους με άλλες, ικανές να επιφέρουν, αν όχι ισοδύναμο, πάντως παρεμφερές αποτέλεσμα. Παραδείγματα θεσμικών εγγυήσεων που κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα αποτελούν ο τύπος, η συλλογική αυτονομία, η ακαδημαϊκή ελευθερία, η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία, η δικαστική προστασία. Μια επιφύλαξη που πρέπει τέλος να διατυπωθεί σε σχέση με αυτή τη θεωρία των θεσμικών εγγυήσεων είναι ο κίνδυνος της υποταγής τους στην εξυπηρέτηση κάποιου προκαθορισμένου σκοπού και της συνακόλουθης αποδυνάμωσης της εγγυητικής τους

44 Βλ. Αρ. Μάνεσης, *Συνταγματικά Δικαιώματα και Ατομικές Ελευθερίες*, ό. π.

45 Βλ. Αντ. Μανιτάκη, *Κράτος Δικαίου και Δικαστικός Έλεγχος Συνταγματικότητας*, ό. π., σελ. 172-173 επ.

λειτουργίας.

Η διάκριση πάντως σε ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα είναι σχηματική και σχετική, διότι τα τρία αυτά είδη είναι παραπληρωματικά μεταξύ τους⁴⁶. Έτσι, η πρακτική δυνατότητα άσκησης ενός ατομικού δικαιώματος εξαρτάται από τη συνδρομή ορισμένων κοινωνικοοικονομικών προϋποθέσεων (π. χ. το άσυλο της κατοικίας προϋποθέτει την ύπαρξη κατοικίας). Για να διασφαλισθεί πραγματικά η άσκησή του χρειάζεται συνήθως και κάποια θετική ενέργεια –«παροχή»- εκ μέρους της κρατικής εξουσίας. Εξ άλλου, η άσκηση ορισμένων ατομικών δικαιωμάτων έχει συχνά πολιτική διάσταση, γιατί σημαίνει συμμετοχή στη διαμόρφωση του πολιτικού και κοινωνικού βίου (π. χ. ελευθερία γνώμης, τύπου, συναθροίσεων, συνεταιρισμού, κλπ.). Επίσης, η άσκηση των κοινωνικών δικαιωμάτων κινδυνεύει να αποβεί αλυσιτελής χωρίς την εξασφάλιση και ενός *minimum* παροχών, ή αν δεν είναι παράλληλα εξασφαλισμένη και η αποχή της κρατικής εξουσίας (δηλαδή η προστασία ατομικών δικαιωμάτων) από επεμβάσεις στον ελεύθερο σχηματισμό της πολιτικής βούλησης και στην ανεμπόδιση εκδήλωσή της. Αντίστοιχα τα κοινωνικά δικαιώματα δεν προστατεύονται αποτελεσματικά αν περιορίζονται μόνο σε παροχές, χωρίς προστασία ατομικών δικαιωμάτων (π. χ. το δικαίωμα της εργασίας δεν προστατεύεται αποτελεσματικά με μόνη τη θετική παροχή εργασίας χωρίς τη θέσπιση απαγορεύσεων σχετικά π. χ. με τις αυθαίρετες απολύσεις), ή δυνατότητα συμμετοχής στον πολιτικό βίο. Για το λόγο αυτό και είναι προτιμότερος ορολογικά ο όρος *συνταγματικά δικαιώματα*, ο οποίος και προσδίδει έμφαση στην κατοχύρωση των διατάξεων αυτών από το Σύνταγμα, γεγονός που τους προσδίδει αυξημένη τυπική δύναμη: δεν είναι δυνατό να καταργηθούν από τους νόμους ή οποιεσδήποτε άλλες κρατικές πράξεις. Απεναντίας, θέτουν τα νομικά πλαίσια μέσα στα οποία οφείλουν να κινούνται όλα τα όργανα του κράτους σε ό, τι αφορά ιδίως τις σχέσεις τους με τους πολίτες⁴⁷.

Αναφορά στο πλαίσιο αυτής της ενότητας πρέπει να γίνει και στα επονομαζόμενα «δικαιώματα τρίτης γενιάς»⁴⁸. Με βάση την ιστορική προσέγγιση των συνταγματικών δικαιωμάτων, τα πολιτικά χρονολογούνται από την αρχαιότητα, τα ατομικά άρχισαν να κατοχυρώνονται πανηγυρικά κυρίως από τον 18^ο αιώνα και τα κοινωνικά εισήλθαν

46 Για την αλληλεξάρτηση μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών δικαιωμάτων βλ. μεταξύ άλλων και Αρ. Μάνεση, *Συνταγματικά Δικαιώματα και Ατομικές Ελευθερίες*, ό. π., σελ. 23 επ., καθώς και Π. Δ. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα*, τόμος Α', ό. π., σελ. 74-77

47 Για το λόγο αυτό υποστηρίζεται και από τον Α. Δημητρόπουλο η, καθ' υπέρβαση της παραδοσιακής διάκρισης των δικαιωμάτων σύμφωνα με τη θεωρία των status, τριχοτόμηση του περιεχομένου κάθε συνταγματικού δικαιώματος σε αμυντικό, προστατευτικό και εξασφαλιστικό. Το μεν πρώτο δεν ταυτίζεται με τον status negativus, καθώς έχει διαπροσωπική ενέργεια και δεν αφορά μόνο παράλειψη, το δε δεύτερο αυτονομείται και εμπεριέχεται στον status positivus. Το εξασφαλιστικό περιεχόμενο, τέλος, η εξασφάλιση δηλαδή των υλικών μέσων που είναι απαραίτητα για την άσκηση του δικαιώματος και η προστασία από γεγονότα άλλα πλην των ανθρώπινων επιθετικών ενεργειών (όπως συμβαίνει στις δύο πρώτες περιπτώσεις) δεν κατοχυρώνεται από το ισχύον Σύνταγμα.

48 Βλ. Χρυσόγονου, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό. π., σελ. 43

δυναμικά στο ιστορικό προσκήνιο μετά το 1917-18. Σε συνδυασμό λοιπόν με την εμφάνιση ορισμένων νέων δικαιωμάτων τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, επιχειρείται διάκριση μεταξύ τριών γενεών δικαιωμάτων: στην πρώτη γενεά υποστηρίζεται ότι ανήκουν μαζί τα ατομικά και τα πολιτικά, στη δεύτερη τα κοινωνικά και τα σχετικά με αυτά οικονομικά, και στην τρίτη τα παραπάνω «δικαιώματα αλληλεγγύης» (σε αντιστοιχία με το γνωστό σύνθημα της γαλλικής επανάστασης «ελευθερία-ισότητα-αδελφότητα»). Ως παραδείγματα τέτοιων δικαιωμάτων τρίτης γενιάς αναφέρονται, μεταξύ άλλων, τα δικαιώματα στο περιβάλλον, στην ανάπτυξη, στην ειρήνη, στην κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας, κ. ά. Στο Σύνταγμα έρεισμα βρίσκει μόνον η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος (άρθρο 24), ιδίως μέσα από τη νομολογιακή διάπλαση του δικαιώματος από το ΣΤΕ⁴⁹ έτσι, ώστε να περιλαμβάνει αφενός την προστασία της υγείας του ανθρώπου και της ποιότητας της ζωής του και αφετέρου τα ίδια τα περιβαλλοντικά στοιχεία καθεαυτά. Το περιβάλλον προστατεύεται έτσι και ως έννομο αγαθό του ανθρώπου και ως αξία αυτοτελής, και ως δικαίωμα «αλληλεγγύης» λαμβάνει υπ' όψη και τη μέλλουσα ανθρωπότητα, δημιουργώντας στο παρόν συνθήκες ζωής τέτοιες που να επιτρέπουν την επιβίωση και ανάπτυξή της, ιδιαίτερα υπό το πρίσμα της αρχής της βιώσιμης (αιφόρου) ανάπτυξης.

III. Φορείς και αποδέκτες

Τα συνταγματικά δικαιώματα δεν ενισχύουν απλώς την έννομη θέση του ιδιώτη. Προχωρούν πολύ περισσότερο: τον μεταβάλλουν από απλό αντικείμενο δικαίου σε υποκείμενο δικαίου, τον μετατρέπουν δηλαδή από απλό υπήκοο σε πολίτη, που μπορεί να εγείρει αξιώσεις έναντι της κρατικής εξουσίας για την ικανοποίησή τους. Για το λόγο αυτό και τα συνταγματικά δικαιώματα έχουν υφή δισυπόστατη και «μορφή Ιανού»⁵⁰: είναι ταυτόχρονα δικαιώματα των εξουσιαζομένων και υποχρεώσεις των εξουσιαζόντων.

Φορείς κατ' αρχάς ή υποκείμενα των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι όλα τα φυσικά πρόσωπα που υπόκεινται στην κρατική εξουσία, δηλαδή όχι μόνον οι υπήκοοι του κράτους αλλά και οι αλλοδαποί που διαμένουν στη χώρα του. Ορισμένα όμως ατομικά δικαιώματα συνηθίζεται να μη διασφαλίζονται για τους αλλοδαπούς. Σε όλες τις περιπτώσεις πάντως που το Σύνταγμα δεν επιφυλάσσει ένα ατομικό δικαίωμα μόνο στους ημεδαπούς ο νομοθέτης δεν μπορεί να εισαγάγει διακρίσεις λόγω ιθαγένειας, παρά μόνον όπου και στο μέτρο που άλλες διατάξεις του ίδιου του Συντάγματος επιτρέπουν τις διακρίσεις αυτές. Έτσι, από το άρθρο 5 § 1 συνάγεται ότι τα δικαιώματα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι ή της ιδρύσεως και συμμετοχής σε πολιτικά κόμματα επιφυλάσσονται σε Έλληνες

49 Βλ. Γλυκερία Π. Σιούτη, Εγχειρίδιο Δικαίου Περιβάλλοντος, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2003, σελ. 27-28 επ.

50 Κατά τη διατύπωση του Αρ. Μάνεση.

πολίτες⁵¹. Άλλα ατομικά δικαιώματα ημεδαπών (όπου το Σύνταγμα κάνει αναφορά στον όρο «Έλληνες» ή «Έλληνες πολίτες») είναι τα δικαιώματα ίσης μεταχειρίσεως, ίσης προσβάσεως στις δημόσιες λειτουργίες, ελεύθερης εξόδου και εισόδου στη χώρα, συναθροίσεως, ενώσεως. Επίσης οι κοινωνικές αξιώσεις (κυρίως με βάση το άρθρο 21 Συντ.) αναγνωρίζονται κατ' αρχήν μόνο στους Έλληνες πολίτες, αφού μόνον αυτοί, κατά το άρθρο 4 § 5 «*συνεισφέρουν αδιακρίτως εις τα δημόσια βάρη, αναλόγως των δυνάμεών των*», και αυτούς μόνο αφορά «*το χρέος της κοινωνικής αλληλεγγύης*» κατά το άρθρο 25 § 4. Η συνταγματική πάντως κατοχύρωση δικαιωμάτων για τους Έλληνες πολίτες δεσμεύει το νομοθέτη μόνο ως προς αυτούς και δεν του απαγορεύει κατ' αρχήν να επεκτείνει τα δικαιώματα αυτά και στους αλλοδαπούς. Ως προς αυτούς βέβαια η κατοχύρωση θα έχει απλώς το επίπεδο του απλού νόμου⁵² (και μπορεί επομένως να τροποποιηθεί ή να ανακληθεί οποτεδήποτε με μεταγενέστερο νόμο), ενώ για τους Έλληνες πολίτες η κατοχύρωση είναι απευθείας συνταγματική και επομένως δεσμευτική για τον νομοθέτη.

Υποκείμενα των συνταγματικών δικαιωμάτων δεν είναι μόνο φυσικά αλλά κατ' αρχήν (έστω και αν το Σύνταγμα κάνει λόγο για «Έλληνες» ή «Έλληνες πολίτες») και νομικά πρόσωπα, τόσο σωματειακού όσο και ιδρυματικού χαρακτήρα, υπό την προϋπόθεση ότι αυτό συμβιβάζεται εξίσου προς τη φύση του συγκεκριμένου δικαιώματος και του συγκεκριμένου νομικού προσώπου⁵³. Πράγματι, πολλά από τα δικαιώματα του Συντάγματος (όπως της μη έκδοσης αλλοδαπού, της προσωπικής ασφάλειας, της ελευθερίας θρησκευτικής συνείδησης, το δικαίωμα της παιδείας) προϋποθέτουν ιδιότητες φυσικού προσώπου, όπως άλλωστε διευκρινίζεται και με το άρθρο 62 ΑΚ. Αντιθέτως, τα δικαιώματα της ίσης μεταχειρίσεως (αν και όχι της ισότητας των φύλων), του νόμιμου δικαστή, του άσυλου της κατοικίας (αν και βέβαια όχι το απαραβίαστο της οικογενειακής ζωής), της ιδιοκτησίας και άλλα αφορούν δραστηριότητες που μπορούν να ασκηθούν όχι μόνο ατομικά αλλά και συλλογικά, και επομένως έχουν ως φορείς και νομικά πρόσωπα. Σε περιπτώσεις ατομικών δικαιωμάτων για τα οποία δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί αν αρμόζουν μόνο σε φυσικά πρόσωπα (π. χ. η ελευθερία της γνώμης, η ακαδημαϊκή ελευθερία), πρέπει να γίνεται δεκτό⁵⁴ ότι φορείς των οικείων δικαιωμάτων μπορεί να είναι και νομικά πρόσωπα. Για τους ίδιους λόγους, υποκείμενα των συνταγματικών δικαιωμάτων μπορεί να είναι και ενώσεις προσώπων χωρίς νομική προσωπικότητα, διότι με την οικονομική και τεχνολογική δομή της σύγχρονης κοινωνίας, η συνταγματική προστασία των ατομικών

51 Εκτός από τα δικαιώματα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές, καθώς και στις εκλογές στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, που ανήκουν σε όλους τους πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, επομένως και στους κοινοτικούς αλλοδαπούς που κατοικούν στην Ελλάδα.

52 Βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα*, τόμος Α', ό. π., σελ. 109

53 Αυτό ισχύει και για τα αλλοδαπά νομικά πρόσωπα, κατ' αναλογία των όσων ισχύουν για τα δικαιώματα των αλλοδαπών φυσικών προσώπων.

54 Βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, ό. π., σελ. 95

ελευθεριών θα καταντούσε ανεπαρκής και αλυσιτελής αν απαιτούνταν ως όρος η οργάνωση σε νομική προσωπικότητα των συλλογικών προσπαθειών ή άλλων συμπράξεων πλειόνων προσώπων. Επίσης στο διεθνές επίπεδο η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρο 25) αναγνωρίζει δικαίωμα προσφυγής για παραβίαση των ατομικών ελευθεριών όχι μόνο στα φυσικά πρόσωπα, αλλά και σε «ομάδες ιδιωτών».

Κρίσιμη στο σημείο αυτό είναι η διάκριση μεταξύ νομικών προσώπων οργανωμένων κατά το ιδιωτικό δίκαιο (νομικών προσώπων ιδιωτικού δικαίου) και νομικών προσώπων οργανωμένων κατά το δημόσιο δίκαιο (νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου). Και αυτό διότι τα δεύτερα, ως «βραχίονες» του κράτους, δεν είναι υποκείμενα, αλλά οι κύριες πηγές διακινδύνευσης των ατομικών δικαιωμάτων, και η προστασία τους δεν είναι *υπέρ* αλλά *έναντι* των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου. Με την ίδια συλλογιστική δεν είναι επίσης υποκείμενα ατομικών δικαιωμάτων ούτε οι δημόσιοι φορείς που είναι οργανωμένοι ως νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, όπως προπάντων οι δημόσιες (ή δημοτικές κλπ) επιχειρήσεις, που είναι συνήθως οργανωμένες ως ανώνυμες εταιρείες με μοναδικό ή κύριο μέτοχο το κράτος.

Όμως από τον κανόνα ότι τα ΝΠΔΔ και δημόσιοι γενικά φορείς δεν είναι υποκείμενα των συνταγματικών δικαιωμάτων υπάρχουν σπουδαίες εξαιρέσεις⁵⁵: η πρώτη αφορά τα δικονομικά δικαιώματα των άρθρων 8 και 20 § 1 Συντ. Στο συγκεκριμένο και τυπικό πλαίσιο της δίκης, «κράτος» είναι μόνο το δικαστήριο, και οι οποιοδήποτε διάδικοι, συμπεριλαμβανομένου του ίδιου του δημοσίου, βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο. Ενώπιον των δικαστηρίων είναι όλοι ίσοι, τόσο με την έννοια της ίσης πρόσβασης στα δικαστήρια όσο και της ίσης μεταχειρίσεως των διαδίκων. Η δεύτερη εξαίρεση αφορά περιοχές δημόσιας διοίκησης που το ίδιο το Σύνταγμα αποσπά ρητώς από τον κορμό του κράτους και τις αναθέτει σε ΝΠΔΔ, των οποίων εγγυάται την ανεξαρτησία έναντι του κράτους όσον αφορά τις δραστηριότητες αυτές. Τέτοια ΝΠΔΔ που απολαμβάνουν ευρύτατου πεδίου ελευθερίας είναι τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, τα οποία τελούν κατά το Σύνταγμα υπό την εποπτεία του κράτους και λειτουργούν επί τη βάση «των *περί οργανισμών αυτών νόμων*» (άρθρο 16 § 5), ενώ κατά τα άλλα είναι πλήρως αυτοδιοικούμενα, και μπορούν να επικαλεστούν ως ιδρύματα την ελευθερία της τέχνης, της επιστήμης, της έρευνας, της διδασκαλίας και γενικά της ακαδημαϊκής ελευθερίας, όπως και οι ατομικοί φορείς των δικαιωμάτων αυτών. Άλλα ΝΠΔΔ που μπορούν να επικαλεστούν ορισμένα συνταγματικά δικαιώματα έναντι του κράτους είναι οι Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης πρώτου και δεύτερου βαθμού, εφόσον το άρθρο 102 του Συντάγματος τους αναγνωρίζει διοικητική αυτοτέλεια σε σχέση με τις τοπικές υποθέσεις. Η εποπτεία που ασκείται σε αυτούς από το κράτος δεν πρέπει, κατά το Σύνταγμα, να εμποδίζει την πρωτοβουλία και την ελεύθερη δράση τους.

Δεδομένου τώρα ότι τα συνταγματικά δικαιώματα αποτελούν νομικά αχώγιμες αξιώσεις, τίθεται το ζήτημα κατά ποίου αυτές στρέφονται. Φορείς λοιπόν ή υποκείμενα των υποχρεώσεων που αντιστοιχούν στα συνταγματικά δικαιώματα είναι κατά πρώτο λόγο το κράτος και πιο συγκεκριμένα όλοι οι φορείς της κρατικής εξουσίας, δηλαδή όσοι έχουν την ιδιότητα οργάνου του κράτους. Επομένως, οι

55 Βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, *ό. π.*, σελ. 99 επ.

σχετικές διατάξεις δεσμεύουν άμεσα και απευθείας και τα νομοθετικά και τα κυβερνητικά-διοικητικά και τα δικαστικά όργανα του κράτους. Όλα οφείλουν αφενός μεν (αρνητικά) να μην παραβιάζουν τα συνταγματικά δικαιώματα των κυβερνωμένων, αφετέρου δε (θετικά) να προστατεύουν την άσκησή τους. Με τα όργανα του κράτους εξομοιώνονται, ως φορείς αντίστοιχων δημόσιων υποχρεώσεων σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων, και τα ΝΠΔΔ και τα όργανά τους και γενικά κάθε πρόσωπο, φυσικό ή νομικό, που συμβαίνει να ασκεί δημόσια εξουσία κατ' εξουσιοδότηση της κρατικής εξουσίας⁵⁶. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν και ιδιωτικοί φορείς διοίκησης σύμφωνα με τη μεταβολή της έννοιας «φορέας διοίκησης» από οργανική σε λειτουργική, μεταβολή που καθιστά ενδεχόμενη την εκ μέρους των ιδιωτικών αυτών φορέων προσβολή των συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων. Πρόκειται κυρίως για περιοχές της παροχικής διοίκησης, μέσω των οποίων το κράτος δεν μπορεί, αλλάζοντας απλώς μορφή οργάνωσης και λειτουργίας μιας δραστηριότητάς του, να αποφεύγει θεμελιώδεις δεσμεύσεις του δημοσίου δικαίου, όπως ιδίως τις προερχόμενες από τα συνταγματικά δικαιώματα. Διαφορετικά, η δεσμευτικότητα των δικαιωμάτων αυτών θα ανήκε στη διάκριση των οργάνων του κράτους, πράγμα άτοπο και αντίθετο προς το άρθρο 25 § 1 του Συντάγματος. Εφόσον λοιπόν μια δραστηριότητα ασκείται, άμεσα ή έμμεσα από το κράτος, ανεξάρτητα από την καθορισμένη από αυτό νομική μορφή οργάνωσης του φορέα της, τα συνταγματικά δικαιώματα ισχύουν και περιορίζουν τη δραστηριότητα αυτή.

Από την ιστορική καταγωγή των ατομικών δικαιωμάτων προκύπτει ότι με αυτά επιδιώκεται βασικά η προστασία έναντι των ασκούντων την κρατική εξουσία, και ιδιαίτερα την εκτελεστική, εφόσον αυτή έχει στη διάθεσή της εξ ορισμού τον μηχανισμό καταναγκασμού (στρατό, αστυνομία, διοίκηση). Επομένως από τα όργανά της, που είναι κατ' εξοχήν αρμόδια για την τήρηση της δημόσιας τάξης, προέρχεται κυρίως ο κίνδυνος για καταπίεση και περιορισμό της ελευθερίας των διοικουμένων. Η καταπίεση όμως στις σύγχρονες κοινωνίες μπορεί να μην προέρχεται μόνο από την κρατική και γενικότερα τη δημόσια εξουσία. Διότι μέσα στην κρατικά οργανωμένη κοινωνική συμβίωση η εξουσία είναι διάχυτη: υπάρχουν και άλλες δυνάμεις –είτε ιδιώτες σαν άτομα είτε ιδίως ομάδες- που αποτελούν κέντρα εξουσίας κατά το μέτρο που επιβάλλουν τη θέλησή τους και ασκούν καταπίεση (ιδίως οικονομική). Έτσι τίθεται το ερώτημα: τα συνταγματικά δικαιώματα έχουν μονομερή κατεύθυνση, διασφαλίζονται δηλαδή μόνο απέναντι στη δημόσια εξουσία, ή στρέφονται και απέναντι *σε κάθε είδους εξουσία*, άσχετα από τον δημόσιο ή ιδιωτικό χαρακτήρα και από την πολιτική ή οικονομική υφή της; Πρόκειται για το πρόβλημα της λεγόμενης *τριτενέργειας* των ατομικών δικαιωμάτων.

Συγκεκριμένα, τριτενέργεια σημαίνει οι συνταγματικά κατοχυρωμένες ατομικές ελευθερίες προστατεύονται, όχι μόνον έναντι των φορέων δημόσιας εξουσίας («κάθετη ενέργεια»), αλλά και έναντι των ιδιωτών, έχουν δηλαδή εφαρμογή και στις σχέσεις ιδιωτικού δικαίου («οριζόντια ενέργεια»). Ιστορικά οι σχέσεις μεταξύ ιδιωτών ήταν ανέκαθεν ρυθμισμένες με ιδιωτικές συμβάσεις ή κανόνες ιδιωτικού δικαίου και η προσβολή ορισμένων έννομων αγαθών ιδιώτη από ιδιώτη θεμελιώνε

56 Βλ. Αρ. Μάνεση, Συνταγματικά Δικαιώματα και Ατομικές Ελευθερίες, ό. π., σελ. 47.

ενδεχομένως αστική ευθύνη ή επέσυρε ποινικές κυρώσεις. Όμως η μεγάλη ανάπτυξη του πεδίου και της σημασίας των ατομικών δικαιωμάτων μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και η συνειδητοποίηση της ιδιωτικής (και όχι μόνο κρατικής) απειλής των έννομων αγαθών που προστατεύουν τα ατομικά δικαιώματα έθεσε το θέμα της τριτενέργειας των τελευταίων.

Η θεωρία της τριτενέργειας (Drittwirkung) ή της «απόλυτης ενέργειας» των ατομικών δικαιωμάτων διαμορφώθηκε στη Γερμανία, ιδίως μεταπολεμικά. Σύμφωνα με αυτή, οι συνταγματικές διατάξεις που προστατεύουν τα θεμελιώδη δικαιώματα δεν ιδρύουν μόνο δίκαιο «εξ υποκειμένου» (απλώς «αμυντικά» δικαιώματα), αλλά και «εξ αντικειμένου». Αποτελούν δηλαδή κανόνες δικαίου που θεσπίζουν αντικειμενικές αξίες και αρχές γενικής ισχύος, για όλη την έννομη τάξη, και επομένως καλύπτουν όλες τις έννομες σχέσεις, άρα και τις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών. Προέκταση της άποψης αυτής είναι η αποδοχή της θεμελίωσης αξίωσης για παράλειψη έναντι των ιδιωτών με βάση τις συνταγματικές διατάξεις περί ατομικών δικαιωμάτων, αξίωσης η οποία συνεπάγεται τις έννομες συνέπειες της «αντίθεσης προς απαγορευτική διάταξη νόμου», δηλαδή την ακυρότητα της σχετικής δικαιοπραξίας (άρθρο 174 ΑΚ), ίσως δε και αποζημίωση. Την «άμεση» αυτή τριτενέργεια δέχεται μόνο το γερμανικό Ομοσπονδιακό Εργατικό Δικαστήριο⁵⁷, ενώ η κρατούσα γνώμη δέχεται μόνο μια «έμμεση» τριτενέργεια, δηλαδή την προσδιοριστική ενέργεια των ατομικών δικαιωμάτων κατά την ερμηνεία αόριστων νομικών εννοιών ή γενικών ρητρών του Αστικού Κώδικα (όπως καλή πίστη, χρηστά ήθη, κατάχρηση δικαιώματος), καθώς και των διατάξεων του Ποινικού Κώδικα που τιμωρούν την εκ μέρους «τρίτων» προσβολή ατομικών δικαιωμάτων.

Μια έμμεση μόνο τριτενέργεια γίνεται δεκτή και στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η επιταγή στο άρθρο 14 της εξασφάλισης άσκησης των κατοχυρωμένων από τη Σύμβαση δικαιωμάτων και ελευθεριών χωρίς διακρίσεις φύλου, φυλής, χρώματος, κλπ είναι μεν γενικά διατυπωμένη και φαίνεται να μην περιορίζεται στη διάκριση από μέρους του κράτους, παραβιάζεται εντούτοις αν το κράτος λαμβάνει μέτρα που επιτάσσουν ή επιτρέπουν την απαγορευμένη διάκριση. Επίσης όταν η ανοχή από το κράτος συμπεριφοράς ιδιωτών δημιουργεί μια κατάσταση αντικείμενη στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση, το κράτος παραβαίνει την υποχρέωσή του να κατοχυρώνει το συγκεκριμένο δικαίωμα. Όσον αφορά στο ελληνικό Σύνταγμα, η αναθεώρηση του 2001 πρόσθεσε στο άρθρο 25 § 1 ένα εδάφιο, κατά το οποίο τα δικαιώματα του ανθρώπου «*ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν*». Με τη νέα αυτή διάταξη το Σύνταγμα αναγνωρίζει για πρώτη φορά γενικά την τριτενέργεια των δικαιωμάτων του ανθρώπου, την οποία έως τώρα αναγνώριζε μόνο σε ειδικές περιπτώσεις⁵⁸ και με τη θέσπιση αρχών ερμηνείας και εφαρμογής όλων των συνταγματικών δικαιωμάτων εγγυάται αποτελεσματικότερα την προστασία και την ασφάλεια του ατόμου⁵⁹. Η έκφραση όμως του συνταγματικού κειμένου παραμένει ασαφής και πυροδότησε συζητήσεις και διχογνωμία στη

57 Βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α', ό. π., σελ. 118 επ.

58 Βλ. ιδίως άρθρο 22 § 1 υποπαρ. 2 για το δικαίωμα της ίσης αμοιβής.

θεωρία και τη νομολογία σχετικά με το αν δέχεται την άμεση ή την έμμεση τριτενέργεια.

Είναι γεγονός ότι η συνταγματική κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων επιβάλλει όχι μόνο το σεβασμό, αλλά και την προστασία αυτών από μέρους όλων των κρατικών οργάνων και τη λήψη κάθε μέτρου που είναι αναγκαίου για την ανενόχλητη άσκηση των δικαιωμάτων αυτών. Από την υποχρέωση κρατικής προστασίας απορρέει η αντισυνταγματικότητα νόμων που επιτρέπουν ρητά ή σιωπηρά στις μεταξύ ιδιωτών σχέσεις, καταστάσεις ή συμπεριφορές αντικείμενες στο έννομο αγαθό που προστατεύεται με το εκάστοτε συνταγματικό δικαίωμα. Μια άμεση όμως εφαρμογή των ατομικών δικαιωμάτων, και μάλιστα της αρχής της ισότητας, και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών θα κατέληγε να αναιρέσει τη συμβατική ελευθερία και θα κατέλυε επομένως την αυτοτέλεια του ιδιωτικού δικαίου⁶⁰. Κάτι τέτοιο θα αντιτίθετο στο ίδιο το Σύνταγμα, που κατοχυρώνει την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και προστατεύει την ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία, της οποίας μόνο δεν επιτρέπει την ανάπτυξη εις βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (άρθρα 5 § 1 και 106 § 2). Έμμεσα όμως οι διατάξεις περί συνταγματικών δικαιωμάτων αποτελούν ένα συνταγματικά καθιερωμένο αξιολογικό κριτήριο, το οποίο οφείλει ο ερμηνευτής να λαμβάνει υπ' όψη κατά τη συγκεκριμενοποίηση των αόριστων νομικών εννοιών και των γενικών ρητρών των νόμων, όπως εκείνης του άρθρου 178 ΑΚ (ακυρότητα δικαιοπραξίας που αντιβαίνει στα χρηστά ήθη). Ενώ λοιπόν η επιταγή της προστασίας αφορά μόνο το κράτος, η συνταγματική αναγνώριση των ατομικών δικαιωμάτων έχει νομική σημασία για τη σύνολη έννομη τάξη, καθώς, λειτουργώντας ως θεμελιώδεις αρχές, επιδρούν και διαμορφώνουν και τις μεταξύ ιδιωτών σχέσεις⁶¹.

Για τους λόγους αυτούς είναι θεμελιώδες για μία κυβέρνηση που ισχυρίζεται ότι προστατεύει τα ατομικά δικαιώματα, να λαμβάνει μέτρα ώστε και οι ίδιοι οι

59 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, Το Σύνταγμα του 1975/1986/2001, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή 2001, σελ. 6-7 επ.

60 Βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα, ό. π., σελ. 125-127.

61 Αυτό σημαίνει ότι το προστατευτικό περιεχόμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων στρέφεται μόνο κατά του κράτους και δεν τριτενεργεί, σε αντίθεση με το αμυντικό περιεχόμενο που ισχύει *erga omnes*, όπως προκύπτει και από τη θεμελιώδη διάταξη του άρθρου 25 § 1 εδ. γ' του Συντάγματος. Η μόνη περίπτωση που το προστατευτικό περιεχόμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων αφορά και τους ιδιώτες, είναι να εξαναγκαστούν σε εκπλήρωση του χρέους κοινωνικής αλληλεγγύης υπό τους όρους του άρθρου 25 του Συντάγματος.

πολίτες να μην παραβιάζουν τα δικαιώματα αυτά⁶² και ώστε, σε τελευταία ανάλυση, να μην παραβιάζεται το Σύνταγμα και οι σύμφωνοι με αυτό νόμοι. Στο σημείο αυτό πρέπει να εξετασθεί διεξοδικότερα η ίδια η σχέση του κράτους με το νόμο, και ιδίως του δημοκρατικού κράτους, εφόσον τα συνταγματικά δικαιώματα συνδέονται τόσο στενά τόσο με το πρώτο όσο και με τον δεύτερο.

62 Βλ. R. T. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, ό. π., σελ. 204-205.

I. Η προσφορά της δημοκρατίας

1. Από το φιλελεύθερο στο δημοκρατικό κράτος δικαίου

Αποτελεί μάλλον κοινή παραδοχή ότι οι ελευθερίες αντιστοιχούν στα κλασικά ατομικά δικαιώματα όπως αυτά διατυπώθηκαν από τις θεωρίες του φυσικού δικαίου και του κοινωνικού συμβολαίου και αρχικά καταγράφηκαν στη γαλλική Διακήρυξη του 1789, για να ενσωματωθούν στη συνέχεια στην έννομη τάξη των δυτικών φιλελεύθερων δημοκρατιών.

Ιστορικά οι ατομικές ελευθερίες ταυτίστηκαν με το ίδιο το φιλελεύθερο κράτος και το κατεξοχήν χαρακτηριστικό του γνώρισμα, το Σύνταγμα. Ο χώρος δηλαδή των ατομικών δικαιωμάτων συνδέθηκε ιστορικά με το αίτημα των αστικο-φιλελεύθερων κοινωνικών δυνάμεων για τον καθορισμό ενός χώρου ανεμπόδιστης δράσης ή ελεύθερης επιλογής του ατόμου. Η θέσπιση, επομένως, Συνταγμάτων και η μέσω αυτών διασφάλιση των ατομικών ελευθεριών είναι συνυφασμένη με την κοινωνικοοικονομική εξέλιξη: καθιερώθηκαν την εποχή της κοινωνικής και πολιτικής ανόδου της αστικής τάξης, η οποία διαπίστωνε ότι η απολυταρχική άσκηση της εξουσίας των μοναρχών και των αριστοκρατών παρεμπόδιζε την ανάπτυξη του εμπορίου και την οικονομική πρόοδο γενικά, ενώ το κεφάλαιο, που είχε αρχίσει να συσσωρεύεται, βρισκόταν νομικά ανυπεράσπιστο απέναντι στην αυθαιρεσία της απολυταρχικής εξουσίας. Ύστερα λοιπόν από τη «βιομηχανική επανάσταση» η αστική τάξη, διεκδικώντας συμμετοχή και στην άσκηση της κρατικής εξουσίας, εκτός από οικονομικά κυρίαρχη, έγινε και πολιτικά κυρίαρχη εγκαθιδρύοντας το σύστημα του αστικού φιλελευθερισμού⁶³.

Η θεωρία του αστικού φιλελευθερισμού για τα ατομικά δικαιώματα προϋποθέτει λογικά και συνεπάγεται τη διάσπαση του ατόμου σε πολίτη και σε ιδιώτη, ταυτίζει δε το άτομο με τον αστό «κύριο» (ιδιοκτήτη). Περαιτέρω τονίζεται η διάκριση μεταξύ κράτους (πολιτικής κοινωνίας) και οικονομίας (ιδιωτικής κοινωνίας), η οποία αντιστοιχεί στη διάκριση πολιτικών δικαιωμάτων, τα οποία αντιμετωπίζουν τον άνθρωπο αφηρημένα, ως μέλος του κοινωνικού συνόλου, και ατομικών-κοινωνικών δικαιωμάτων, που προϋποθέτουν άτομα κινούμενα από τις προσωπικές τους ανάγκες, τα ιδιωτικά τους συμφέροντα και τις αντίστοιχες ιδεολογίες. Το πολίτευμα δε που διασφαλίζει τις ατομικές ελευθερίες (ή ατομικά δικαιώματα) καλείται φιλελεύθερο. Ένα φιλελεύθερο πολίτευμα όμως δεν είναι κατ' ανάγκη και δημοκρατικό.

63 Βλ. Αρ. Μάνεσης, Συνταγματικά Δικαιώματα και Ατομικές Ελευθερίες, ό. π., σελ. 28 επ.

Η φιλελεύθερη οργάνωση της εξουσίας είναι κατ' εξοχήν δικαιοκρατική⁶⁴, η συγκρότηση δηλαδή και η άσκηση της εξουσίας γίνονται σύμφωνα με προκαθορισμένους, πάγιους και αφηρημένους κανόνες δικαίου και η ίδια κατανέμεται σε διαφορετικά όργανα που επιτελούν διακεκριμένες κρατικές λειτουργίες. Αναδύεται έτσι η έννοια του *κράτους δικαίου*, που εκφράζει πρώτον τον κανόνα του αποκλεισμού κάθε αυθαίρετης εξουσίας, δεύτερον την υπαγωγή όλων, ακόμα και των κρατικών λειτουργιών και της ίδιας της διοίκησης, στο νόμο και στη δικαιοδοσία των τακτικών δικαστηρίων, και τρίτον την αρχή ότι τα ατομικά δικαιώματα περιορίζουν την εξουσία σε κάθε μορφή δράσης που εισέρχεται στην προσωπική σφαίρα της ζωής, δηλαδή στην ελευθερία και την ιδιοκτησία του ατόμου⁶⁵. Το κράτος δικαίου εμφανίστηκε ιστορικά ως άρνηση της δεσποτικής και απολυταρχικής εξουσίας, σήμερα όμως αντιπαράτίθεται κυρίως προς το αποκαλούμενο αστυνομικό κράτος. Το αστυνομικό κράτος, αν και δεν αγνοεί το δίκαιο ούτε το νόμο, δρα ωστόσο πρωταρχικά με διακριτική ευχέρεια και επιδιώκει τους σκοπούς του παραμερίζοντας, στην ανάγκη, τους κανόνες εκείνους που εμποδίζουν την πραγματοποίησή τους. Όπως παρατηρεί και ο Αντώνης Μανιτάκης, «η νομιμότητα είναι, στην περίπτωση αυτή, συναρτημένη με το σκοπό και όχι με τα μέσα»⁶⁶. Πράγματι, με εμπειρική παρατήρηση προκύπτει ότι τα φασιστικά, κομμουνιστικά και γενικά τα ολοκληρωτικά καθεστώτα δικαιολογούν τις πρακτικές τους στη βάση της επιδίωξης του «δημόσιου συμφέροντος» ή του «γενικού καλού». Αυτό όμως ακριβώς που τα κάνει ολοκληρωτικά είναι ο αυθαίρετος προσδιορισμός του δημόσιου συμφέροντος, η αναγωγή του σε υπεραξία, χωρίς καν να δοθεί το δικαίωμα στους κυβερνωμένους να ορίσουν τα μέσα για την καλύτερη εξυπηρέτηση του γενικού καλού⁶⁷.

Στο κράτος δικαίου, αντίθετα, το δίκαιο δεν είναι απλώς ένα μέσο, ένα εργαλείο προς δράση, αλλά κυρίως ένα όριο, ένας περιορισμός της υλικής δύναμης του κράτους. Με αυτή την έννοια κατοχυρώθηκε για πρώτη φορά η αρχή του κράτους δικαίου και στην Αγγλία, όπου και έλαβε συγκεκριμένη μορφή με την έννοια του *due process of Law*. Η αρχή αυτή είχε εξασφαλιστική σημασία, κατοχυρώνοντας ότι η επέμβαση της εκτελεστικής εξουσίας στην ιδιοκτησία και την ελευθερία των υπηκόων είχε ως προϋπόθεση νόμο ψηφισμένο από τη Βουλή, και γενικότερα ότι η πολιτεία δεν επιτρέπεται να στερεί από κάποιον τη ζωή, την ελευθερία ή την ιδιοκτησία του χωρίς την προβλεπόμενη από το νόμο διαδικασία. Και ενώ αρχικά η σημασία της ρήτρας είχε διαδικαστικό χαρακτήρα, περιοριζόταν στη διασφάλιση μιας ορισμένης διαδικασίας χωρίς

64 Βλ. Αντ. Μανιτάκης, Κράτος Δικαίου και Δικαστικός Έλεγχος Συνταγματικότητας, ό. π., σελ. 76-77

65 Βλ. Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, ό. π., σελ. 150 επ.

66 Βλ. Αντ. Μανιτάκη, Κράτος Δικαίου και Δικαστικός Έλεγχος Συνταγματικότητας, ό. π., σελ. 93.

67 Βλ. Sidney Hook, The Paradoxes of Freedom, ό. π., σελ. 52-53

καμία αναζήτηση εγγυήσεων ουσιαστικής δικαιοσύνης⁶⁸, επεκτάθηκε στη συνέχεια και στο περιεχόμενο και τους σκοπούς της κρατικής δράσης, καθώς και στις αξίες που υπηρετούνται από την έννομη ρύθμιση. Αξίες, οι οποίες ανάγονται τελικά στις αξίες της ελευθερίας, στην οποία εμπεριέχεται και ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου, της ισότητας, της ουσιαστικής δικαιοσύνης και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Πέρα δηλαδή από τις εγγυήσεις που αναφέρονται στην αρμοδιότητα των κρατικών οργάνων, στους τύπους και τις διαδικασίες λήψης των κρατικών αποφάσεων και έκδοσης των σχετικών πράξεων, η αρχή του κράτους δικαίου συμπεριέλαβε και αρχές που εκφράζονται πλέον μέσω των συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων και ελευθεριών⁶⁹.

Με βάση το ελληνικό Σύνταγμα, η αρχή του κράτους δικαίου περιλαμβάνει μια σύνθεση διαδικαστικών και ουσιαστικών εγγυήσεων⁷⁰. Έτσι, η αρχή του τυπικού κατ' αρχήν κράτους δικαίου θεσπίζεται μέσω της αρχής της διάκρισης των εξουσιών (άρθρο 26) και της αρχής της νομιμότητας της διοίκησης (άρθρο 95 § 1). Επιπλέον, το δικαίωμα παροχής δικαστικής προστασίας (άρθρο 20 § 1) όπως και το δικαίωμα ακροάσεως (άρθρο 20 § 2) ενισχύουν το θεσμικό πλαίσιο του κράτους δικαίου και καθιστούν τη λειτουργία του αποτελεσματικότερη. Άλλωστε, κατά την εξουσιοδότηση της εκτελεστικής λειτουργίας για τη θέσπιση κανόνων δικαίου προβλέπονται όρια, αλλά και εγγυήσεις για την τήρηση των ορίων της παρεχόμενης εξουσιοδότησης. Τέλος, η ανεξαρτησία των δικαστών καθώς και ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια (άρθρα 87 § 2 και 93 § 4 αντίστοιχα) συμπληρώνουν τις παραδοσιακές δικαιοκρατικές εγγυήσεις. Περαιτέρω όμως, το Σύνταγμα θεσπίζει και σύστημα θεμελιωδών δικαιωμάτων που διασφαλίζουν την ισότητα ενώπιον του νόμου και βασικές μορφές ελευθερίας (άρθρα 4 - 25), εισάγοντας με αυτόν τον τρόπο και αρχές ουσιαστικής δικαιοσύνης. Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση του άρθρου 25 § 1, όπου η

68 Φαινόμενο που ο Δ. Τσάτσος αποκαλεί αρχή του τυπικού κράτους δικαίου, αντιδιαστέλλοντάς την με την αρχή του ουσιαστικού κράτους δικαίου, σύμφωνα με την οποία όχι μόνο η μορφή αλλά και το περιεχόμενο της κρατικής εξουσίας γίνεται αντικείμενο νομικής ρύθμισης, απαιτώντας την ουσιαστικά δίκαιη μεταχείριση του πολίτη από την πολιτεία. Με αυτή την έννοια, ενώ η τυπική σημασία του κράτους δικαίου περικλείει μια στατική θεώρηση των κοινωνικών σχέσεων, η ουσιαστική σημασία του προϋποθέτει μια αξιολογική προσέγγιση των εννόμων σχέσεων, η εγκυρότητα και η ισχύς των οποίων κρίνονται όχι μόνον από την τήρηση των διαδικασιών αλλά και από το περιεχόμενο και τα αποτελέσματα που επιφέρουν, με γνώμονα το σεβασμό της αξίας των ανθρώπων ως προσώπων και υποκειμένων ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων.

69 Σημαντική σε αυτό το ζήτημα είναι η σημείωση του Αντ. Μανιτάκη, αναφορικά με το ότι η επίκληση του κράτους δικαίου δεν δικαιολογεί έλεγχο μόνο της τυπικής εγκυρότητας των κρατικών πράξεων, έλεγχο δηλαδή της τυπικής συμφωνίας της πράξης προς υπέρτερο κανόνα δικαίου, αλλά απαιτεί η ελεγχόμενη πράξη να μη συγκρούεται με θεμελιώδεις (συνταγματικές) αξίες της έννομης τάξης, οι οποίες είτε ως θεμελιώδεις αρχές, είτε ως αόριστες έννοιες, είτε ως ρήτρες, λειτουργούν ως πρόσθετο κριτήριο και μέτρο στάθμισης της ουσιαστικής νομιμότητας των κρατικών παρεμβάσεων.

70 Βλ. Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό. π., σελ. 153 επ.

αντιδιαστολή μεταξύ ανθρώπου ως ατόμου και ανθρώπου ως μέλους του κοινωνικού συνόλου δημιουργεί τις προϋποθέσεις παρεμβολής αξιολογικών κριτηρίων κατά την υλοποίηση και ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί οι βασικοί κανόνες που εντάσσονται στην έννοια του κράτους δικαίου (τόσο υπό την τυπική όσο και υπό την ουσιαστική πτυχή του) αποτελούν *sine qua non* στοιχεία της δημοκρατικής αρχής. Ειδικότερα, τα θεμελιώδη δικαιώματα, με πρώτο το απαραβίαστο της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας (άρθρο 2 § 1), καθώς και η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών, ο πυρήνας δηλαδή της δικαιοκρατικής αρχής, αποτελούν ταυτόχρονα και προϋπόθεση προστασίας της δημοκρατικής αρχής: μια κρατική εξουσία που δεν δεσμεύεται η ίδια από τους κανόνες του δικαίου αποκτά τέτοιες δυνατότητες παρέμβασης στις κοινωνικές διαδικασίες ώστε να αναιρούνται οι προϋποθέσεις ελεύθερης διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης, *δηλαδή της λαϊκής κυριαρχίας*.

Όπως όμως το φιλελεύθερο, έτσι και το κράτος δικαίου δεν είναι εξ ορισμού δημοκρατικό, δεδομένου ότι η κατασκευή των νόμων μπορεί να πραγματοποιηθεί όχι από τους πολίτες ή τους εκλεγμένους αντιπροσώπους τους, αλλά από ένα νομοθέτη που μπορεί να είναι ένας μονάρχης ή ένα σώμα περιορισμένης αντιπροσωπευτικότητας ή εκλεγμένο με τιμοκρατικό σύστημα. Το κράτος δικαίου αναπτύχθηκε παράλληλα με τη σταδιακή υιοθέτηση των Συνταγμάτων, τα οποία αρχικά είχαν φιλελεύθερο μάλλον παρά δημοκρατικό χαρακτήρα. Η τυπική θέσπιση όμως του κράτους δικαίου και του Συντάγματος αποδείχτηκε ότι δεν αρκούσε για τον σεβασμό των αρχών που αυτό περιέχει, καθώς η συναίνεση της κοινωνίας πάνω στις αρχές και τις αξίες που περιέχονται στο Σύνταγμα και τους νόμους δεν είναι δεδομένη. Η συναίνεση αυτή προϋποθέτει την ανάπτυξη μιας δημοκρατικής πολιτικής κουλτούρας που να επιτρέπει στους πολίτες, το κράτος και τις ομάδες συμφερόντων να διαχειρίζονται τις συγκρούσεις και να επιλύουν τις διαφωνίες τους κατά τρόπο που να μη θίγονται τα θεμελιώδη δικαιώματα και οι αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος που περιέχονται στο Σύνταγμα και τους νόμους.

Πράγματι, στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και μέχρι τις αρχές του 20^{ου}, το κράτος δικαίου είχε κυρίως τυπικό/φορμαλιστικό χαρακτήρα⁷¹, σύμφωνο με τη φιλελεύθερη αντίληψη του κράτους ως φύλακα των κανόνων της αγοράς, το οποίο ευνοούσε σχεδόν αποκλειστικά τα χρηματιστικά συμφέροντα της οικονομίας και της «κοινωνίας των ιδιωτών», ενώ απέτρεπε το κράτος από την ενεργό παρέμβασή του στην αγορά. Αντίθετα, από τις αρχές του εικοστού αιώνα το κράτος δικαίου συνδέθηκε αμεσότερα με τη δημοκρατική αρχή και τα πολιτικά δικαιώματα και δημιουργήθηκε έτσι το πλαίσιο για την ανάπτυξη του δημοκρατικού παρεμβατικού κράτους, ο κυριότερος στόχος του οποίου ήταν η ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής μέσα από τη σταδιακή ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους.

Ενώ δηλαδή το φιλελεύθερο κράτος δικαίου θεμελιώθηκε σε γενικούς και κατά το δυνατόν σταθερούς, οριστικούς και οιονεί αμετάβλητους κανόνες και αρχές δικαίου, το δημοκρατικό κράτος δικαίου έδωσε έμφαση στη συντακτική εξουσία του λαού, η οποία

71 Βλ. Στάθης Μπάλιας, Τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Εποχή της Δημοκρατίας, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004, σελ. 132-133

καθιστά τα ανθρώπινα δικαιώματα αντικείμενο μιας εναλλακτικής ερμηνείας στο πλαίσιο του δημοκρατικού διαλόγου. Η δημοκρατική αυτή μέθοδος σηματοδοτεί τη δυνατότητα κατασκευής του νόμου ως μέσου για την υλοποίηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σε αντίθεση με τη φιλελεύθερη αντίληψη, που ταυτίζει την ιδιότητα του πολίτη με την κατοχή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και το κράτος δικαίου με τη διασφάλισή τους, η δημοκρατική παράδοση παρέχει επίσης τη δυνατότητα αντίληψης συμμετοχής του πολίτη ως δημοκρατικού υποκειμένου στη διερμηνευση των εν λόγω δικαιωμάτων, και πρωτίστως της ελευθερίας και της ισότητας, η οποία αποτελεί απαρέγκλιτο όριο για την υλοποίησή τους μέσω της κοινωνικής δημοκρατίας και του κράτους πρόνοιας. Με αυτή την έννοια το κράτος δικαίου, ανεξάρτητα από τη φιλελεύθερη προέλευσή του και τον ατομικιστικό προσανατολισμό του, υπήρξε στον εικοστό αιώνα το θεμέλιο και το πλαίσιο για τη θεσμοποίηση της αρχής της κοινωνικής δικαιοσύνης και για τη διαμόρφωση επιπλέον ενός συστήματος ελάχιστων εγγυήσεων των κοινωνικών δικαιωμάτων.

2. Κοινωνικό κράτος δικαίου

Η μετάβαση από το φιλελεύθερο-ατομικιστικό και ιδιοκτησιακό πρότυπο οργάνωσης της εξουσίας σε ένα πρότυπο που δεν έχει πλέον στο επίκεντρό του την ελευθερία-κυριότητα, αλλά την ελευθερία-ανθρώπινη αξιοπρέπεια⁷², συντελείται με την έλευση του *κράτους πρόνοιας* στο επίπεδο οργάνωσης της εξουσίας και ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων. Το κράτος, με τη νέα αυτή οπτική, προσεγγίζει τον άνθρωπο ως πρόσωπο πλέον, ως φορέα αφηρημένης δυνατότητας αυτοκαθορισμού, αλλά και ίσης κοινωνικής αξιοπρέπειας.

Η αρχή του κράτους δικαίου έρχεται να διασφαλίσει νομικά ένα κοινωνικό status quo κατανομής των αγαθών, δηλαδή της κοινωνικές και οικονομικές κατακτήσεις της αστικής τάξης, την κατοχυρωμένη ιδιωτική ιδιοκτησία και τη συνυφασμένη με αυτή προσωπική ελευθερία. Η αρχή του κοινωνικού κράτους έρχεται να αμφισβητήσει αυτό το status quo⁷³. Το κοινωνικό κράτος, σε αντίθεση με το φιλελεύθερο, δεν περιορίζεται στην περιγραφή των αρνητικών νομικών πλαισίων, μέσα στα οποία είναι ελεύθερα να κινούνται τα άτομα, ούτε αρκείται στη διασφάλιση των γενικών όρων της «κοινωνικής

72 Βλ. Αντ. Μανιτάκη, Κράτος Δικαίου και Δικαστικός Έλεγχος Συνταγματικότητας, ό. π., σελ. 160 επ.

73 Όπως σημειώνει και ο Δ. Τσάτσος, η αρχή του κοινωνικού κράτους αναμφίβολα περιέχει την αξίωση ανακατατάξεων στην οικονομική και γενικότερα στην κοινωνική τάξη, ταυτοχρόνως όμως προϋποθέτει και την ενσωμάτωση στην τάξη αυτή όλων των αντιτιθέμενων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων. Έτσι, η αρχή του κοινωνικού κράτους αποτελεί μεν αμφισβήτηση του αστικού κράτους, την ίδια στιγμή όμως επιφέρει τον εκσυγχρονισμό του, συμβάλλοντας στην ιστορική του «διάσωση» και στην αναπαραγωγή του.

αναπαραγωγής» (έργα υποδομής και κοινής ωφέλειας, διατήρηση της εσωτερικής και εξωτερικής ασφάλειας του κράτους, εξασφάλιση της δικαιοσύνης, παροχή στοιχειώδους παιδείας), αλλά παρεμβαίνει άμεσα και διαπλαστικά στην οικονομική και κοινωνική διαδικασία, με σκοπό να την κατευθύνει, και, εν, ανάγκη, να τη μετασχηματίσει. Στην ίδια την ιδέα, άλλωστε, της κρατικής παρέμβασης στην οικονομική και κοινωνική ζωή, στηρίχθηκε βασικά και η ιδεολογία του κράτους πρόνοιας, τροφοδοτούμενη από την κρίση στην οποία οδηγήθηκε η φιλελεύθερη ιδεολογία.

Η ανάγκη, αρχικά, προστασίας της εθνικής βιομηχανίας από το διεθνή ανταγωνισμό και των «προβληματικών» επιχειρήσεων από τις συνέπειες της οικονομικής ύφεσης, οι διεκδικήσεις, κατόπιν, των εργαζομένων που απαιτούσαν μέτρα προστατευτικά της μισθωτής εργασίας και ειδική πρόνοια για την αντιμετώπιση των «κοινωνικών δεινών» (της ανεργίας, της ασθένειας, των ατυχημάτων, των γηρατειών), κυρίως όμως η έντονη και αποφασιστική παρουσία στον κοινωνικό στίβο των συνδικάτων και των μαζικών πολιτικών κομμάτων, τα οποία διεκδικούσαν αγωνιστικά συμμετοχή στη διαδικασία λήψης των πολιτικών αποφάσεων ή επεδίωκαν τον επηρεασμό της πολιτικής βούλησης, συνετέλεσαν όλα αυτά μαζί, σταδιακά αλλά σταθερά, στη ριζική αλλαγή, ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα των σχέσεων κράτους και κοινωνίας και στην εγκατάλειψη τις ιδέας του «κράτους-νυχτοφύλακα». Ενώ δηλαδή η δημιουργία και η ανάπτυξη της αρχής του κράτους δικαίου τοποθετείται μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα και την αντίστοιχη ιδεολογία του φιλελευθερισμού, το πρόβλημα της αρχής του λεγόμενου «κοινωνικού κράτους» αναπτύσσεται μέσα από την κρίση, την ανεπάρκεια και τις επιπτώσεις του φιλελευθερισμού⁷⁴.

Ο άνθρωπος δηλαδή όλο και περισσότερο περνά σε μια εξάρτηση από την οργανωμένη σε πολιτεία κοινωνία. Για το λόγο αυτό και πυρήνας του κοινωνικού κράτους είναι η ανακατανομή των αγαθών με παρέμβαση στις υφιστάμενες σχέσεις ιδιοκτησίας. Το κράτος αρχίζει επεκτεινόμενο να λειτουργεί σε πεδία τα οποία υπό το καθεστώς του φιλελευθερισμού διαχειριζόταν μόνη της η αγορά, δηλαδή η κοινωνία. Αλλά και αντιστρόφως, αρχίζει να υλοποιείται και το αίτημα της συμμετοχής των ιδιωτών στη διοίκηση. Αυτή η νέα κατάσταση δημιουργεί τη νομική αξίωση, οι κοινωνικές παροχές της πολιτείας να μην είναι αυθαίρετες αλλά να ανταποκρίνονται σε κάποιο μέτρο «κοινωνικής δικαιοσύνης». Εδώ έγκειται και η βασική διαφορά του (τυπικού) κράτους δικαίου από το κοινωνικό κράτος: το πρώτο ενδιαφέρεται πρωτίστως για την τήρηση της νομιμότητας, την ασφάλεια του δικαίου και τον περιορισμό της κρατικής εξουσίας, που εδώ αποτελούν αυτοσκοπούς, αδιαφορώντας για τους κοινωνικούς ή οικονομικούς στόχους που οι δικαιοκρατικές εγγυήσεις υπηρετούν. Αποβλέπει έτσι στη διατήρηση του κρατούντος οικονομικού και κοινωνικού καθεστώτος, συντηρώντας και αναπαράγοντας τις υπάρχουσες σχέσεις ιδιοκτησίας, εργασίας και εξουσίας. Το κοινωνικό κράτος αντίθετα θέτει στόχους κοινωνικού και οικονομικού χαρακτήρα, επιδιώκει μεταρρυθμίσεις και αλλαγές που ενσωματώνουν ένα ηθικό περιεχόμενο και αποβλέπουν σε συγκεκριμένο

74 Βλ. Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, ό. π., σελ. 159 επ.

πρακτικό αποτέλεσμα. Από άποψη επομένως του κανονιστικού περιεχομένου τους, το κοινωνικό κράτος συμπίπτει με το ουσιαστικό κράτος δικαίου.

Οι διαδικασίες, εξάλλου, του κοινωνικού διαλόγου και της κοινωνικής συνδιαλλαγής, που εγκαθιστά το κοινωνικό κράτος, αποβλέπουν στην εκτόνωση της οξύτητας που δημιουργείται από την ταξική αντιπαράθεση, με σκοπό την εξασφάλιση, μέσα από το διάλογο και τη διαρκή διαπραγμάτευση, της ευρύτερης δυνατής κοινωνικής συναίνεσης. Από τα προηγούμενα συνάγεται ότι το κοινωνικό κράτος, με τις εγγυήσεις υπέρ της κοινωνικής αυτονομίας και του κοινωνικού πλουραλισμού που εγκαθιστά αποτελεί ένα στάδιο μετασχηματισμού του φιλελεύθερου κράτους. Ο μετασχηματισμός αυτός συντείνει αποφασιστικά στη μετεξέλιξη της πολιτικής δημοκρατίας, η οποία κατοχυρώνει επίσημα τη συμμετοχή των μελών του κοινωνικού συνόλου στην πολιτική και κοινωνική ζωή εκλογικεύοντας έτσι τις κοινωνικές συγκρούσεις⁷⁵.

Από την άλλη πλευρά, το κοινωνικό κράτος συνδέεται από σύμπασα τη θεωρία⁷⁶ με την αναγνώριση των κοινωνικών δικαιωμάτων, με τη θεσμοθέτηση δηλαδή μιας σειράς δικαιωμάτων που στρέφονται κατά του κράτους και απαιτούν ως επί το πλείστον τη θετική παρέμβασή του για την ικανοποίηση στοιχειωδών βιοτικών αναγκών. Την ίδια στάση τηρεί και το ελληνικό Σύνταγμα απέναντι στην αρχή του κοινωνικού κράτους, δημιουργώντας με τα κοινωνικά δικαιώματα που θεσπίζει και με τις άλλες σχετικές διατάξεις του, κατοχυρώνει (ως ένα βαθμό) την κοινωνική δικαιοσύνη και την ίση κοινωνική αξιοπρέπεια⁷⁷. Ειδικότερα: το άρθρο 21 προστατεύει το θεσμό της οικογένειας, το γάμο, τη μητρότητα και την παιδική ηλικία, τις πολύτεκνες οικογένειες, τους αναπήρους, την υγεία, τη νεότητα και θεσπίζει την υποχρέωση του κράτους για τη στέγαση όσων στερούνται κατοικία. Το άρθρο 22 προστατεύει πολύπλευρα την εργασία ως δικαίωμα και θεσπίζει την υποχρέωση της Πολιτείας να μεριμνά για τη δημιουργία συνθηκών απασχόλησης όλων των πολιτών, ενώ το άρθρο 23 προστατεύει τη συνδικαλιστική ελευθερία και το δικαίωμα της απεργίας. Το άρθρο 24 παρέχει στην Πολιτεία την εξουσία να λαμβάνει μέτρα για την προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος. Η κοινωνική διάσταση του ανθρώπου τονίζεται και στο άρθρο 25, που υποχρεώνει όλα τα όργανα της Πολιτείας να διασφαλίζουν την ακώλυτη άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ορίζοντας ως υποκείμενο των δικαιωμάτων αυτών τον άνθρωπο ως άτομο και ως μέλος του κοινωνικού συνόλου. Την πιο σημαντική όμως πρόβλεψη του κοινωνικού κράτους στο Σύνταγμα αποτελούν οι διατάξεις του άρθρου

75 Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το σύνολο του εργατικού δικαίου, το οποίο, με τις προστατευτικές για τους εργαζομένους διατάξεις και τις εγγυητικές για τα δικαιώματά τους ρυθμίσεις, είναι δημιουργήμα και απόδειξη ύπαρξης του κοινωνικού κράτους και διαπνέεται από την κεντρική ιδέα της ενεργητικής συμμετοχής κάθε προσώπου ως μέλους του κοινωνικού συνόλου στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή του τόπου.

76 Βλ. Αντ. Μανιτάκη, Κράτος Δικαίου και Δικαστικός Έλεγχος Συνταγματικότητας, ό. π., σελ. 235 επ.

77 Βλ. Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, ό. π., σελ. 162 επ.

106. Έτσι, για την εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης και την προστασία του γενικού συμφέροντος, παρέχεται στην εξουσία ευρύτατο πεδίο προγραμματικών και σχεδιαστικών πρωτοβουλιών, ενώ ρητά ορίζεται (§ 2) πως η ιδιωτική οικονομία δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Προβλέπεται τέλος υπό ορισμένες (αρκετά αυστηρές) προϋποθέσεις η κρατικοποίηση επιχειρήσεων (§ 3). Με αυτόν τον τρόπο το τυπικό κράτος δικαίου εμπλουτίζεται με στοιχεία ουσιαστικής δικαιοσύνης και δημιουργούνται από το Σύνταγμα οι προϋποθέσεις ένταξης σε αυτό και στοιχείων κοινωνικού κράτους.

Εμφανίζεται λοιπόν το φαινόμενο της «παρεμβαινουσας» στις δομές του κράτους δικαίου κοινωνικής δικαιοσύνης. Ενώ δηλαδή το Σύνταγμα δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης της πρωταρχικότητας του κράτους δικαίου, επιτρέπει παράλληλα τη τυπικού και ουσιαστικού κράτους δικαίου με τις αξιώσεις του κοινωνικού κράτους. Αυτή τη συμπληρωματική λειτουργία του κοινωνικού κράτους εκφράζει ο σύνθετος όρος *κοινωνικό κράτος δικαίου*. Το κοινωνικό κράτος νοείται ως δικαιική αρχή που έχει ως κανονιστικά όρια τους ισχύοντες κανόνες του Συντάγματος, οι οποίοι δεν αναιρούν, αλλά ολοκληρώνουν, το κράτος δικαίου.

Η κατοχύρωση ενός ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης και η ικανοποίηση των βασικών βιοτικών αναγκών του ατόμου συναρτώνται συχνά προς τη θεωρία του «κοινωνικού κεκτημένου». Η θεωρία αυτή συμπλέκεται με τη σειρά της με το δικαιοκρατικό αίτημα κάθε ατόμου για προβλεψιμότητα, ασφάλεια δικαίου και εμπιστοσύνη στη σταθερότητα των δικαιικών ρυθμίσεων. Εδώ η νομοθετική κατοχύρωση ενός επιπέδου κοινωνικών παροχών ή υπηρεσιών και απόλαυσης κοινωνικών δικαιωμάτων θεωρείται συνταγματικά εγγυημένη και άρα ανεπίδεκτη νομοθετικής ανατροπής ή ακόμη και δυσμενέστερης ρύθμισης. Μπορεί δηλαδή η δεσμευτικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων να είναι ελλιπής, αλλά από τη στιγμή που ο νομοθέτης υλοποίησε το περιεχόμενο ενός από αυτά δεν μπορεί πια να το καταργήσει ολοκληρωτικά και, πάντως, σε καμία περίπτωση αυθαίρετα.

Σε ένα κοινωνικό κράτος δικαίου δε, το αίτημα για μη αυθαίρετη κατάργηση μιας «θεσπισμένης» κοινωνικής προστασίας θα μπορούσε να συνδυαστεί με τη δικαιοκρατική απαίτηση για σεβασμό της εμπιστοσύνης, που δικαιολογημένα έχουν δείξει τα μέλη του κοινωνικού συνόλου, στη σταθερότητα του ευνοϊκού καθεστώτος που έχει δημιουργηθεί από την υφιστάμενη κοινωνική νομοθεσία. Κάθε αιφνίδια ή απρόβλεπτη και αδικαιολόγητη ανατροπή «κεκτημένων κοινωνικών δικαιωμάτων» θα μπορούσε να ελεγχθεί με βάση την αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, η οποία αποκλείει –χωρίς όμως να αναγνωρίζει στον πολίτη το δικαίωμα στο αμετάβλητο της νομοθεσίας- τις απρόβλεπτες και αδικαιολόγητες νομοθετικές μεταβολές, τις οποίες ο πολίτης δεν μπορούσε να υπολογίσει ούτε να προβλέψει και οι οποίες δεν εξυπηρετούν αποχρώντα λόγο δημοσίου συμφέροντος.

Με αυτή την ιδέα της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης συνδέεται και η έννοια του κράτους πρόνοιας, έννοια που αποτελεί εξέλιξη του κοινωνικού κράτους ως απάντηση στη σύγχρονη κοινωνία των κινδύνων. Το κράτος πρόνοιας δομείται

πρωταρχικά πάνω στην ιδέα της ανάγκης, εκκινώντας από τη διαπίστωση ότι τα άτομα είναι, σε μια βιομηχανική κοινωνία, εκτεθειμένα σε παντοειδείς κινδύνους, που απειλούν καθημερινά τη ζωή, την υγεία, την εργασία, την κατοικία, την οικογενειακή τους κατάσταση. Η αντιμετώπιση των κινδύνων αυτών ανατίθεται συλλογικά στα μέλη του κοινωνικού συνόλου, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το θεσμό της κοινωνικής ασφάλισης. Με την τελευταία η Πολιτεία γίνεται πηγή ευθυνών και υποχρεώσεων απέναντι στα μέλη της, και αυτά φορείς αξιώσεων κατά της Πολιτείας.

Έτσι, το κράτος πρόνοιας είναι πρωταρχικά κράτος της προνοητικότητας, της προβλεψιμότητας και της εμπιστοσύνης. Για το λόγο αυτό και οφείλει, σεβόμενο τη δικαιοκρατική αρχή της ασφάλειας του δικαίου, να προστατεύει την εμπιστοσύνη που δικαιολογημένα δείχνουν τα μέλη του κοινωνικού συνόλου στη συνεχή λειτουργία των υπάρχοντων κοινωνικών θεσμών και στις καθιερωμένες νομοθετικές και διοικητικές ρυθμίσεις.

Στο τέλος της ενότητας αυτής σκόπιμο θα ήταν να γίνει μια ερμηνευτική επισήμανση σχετικά με τη διάκριση του κοινωνικού κράτους από το παρεμβατικό. Πολύ συχνά οι δύο όροι χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν το ίδιο πράγμα, τη θετική παρέμβαση δηλαδή του κράτους υπέρ των αδυνάτων και των αναξιοπαθούντων. Παρ' όλα αυτά, διαφέρουν τόσο ως προς τους επιδιωκόμενους στόχους όσο και προς τα χρησιμοποιούμενα για την πραγμάτωσή τους μέσα.

Άμεσος στόχος του παρεμβατικού κράτους είναι η οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας, η ορθολογικότερη και συνολικότερη οργάνωση της οικονομικής δραστηριότητας και της οικονομίας της αγοράς, και μόνο έμμεσα υπηρετεί στόχους κοινωνικής πολιτικής. Το κοινωνικό κράτος, αντίθετα, αποσκοπεί στην πραγματοποίηση μιας πιο ουσιαστικής ισότητας μεταξύ των πολιτών και στην προστασία των αδυνάτων. Αντίστοιχες είναι και οι διαφορές σε επίπεδο παρεμβάσεων. Το παρεμβατικό κράτος παρεμβαίνει στις οικονομικές σχέσεις με τρεις τουλάχιστον τρόπους: είτε μετέχοντας το ίδιο στην παραγωγή και διανομή αγαθών και υπηρεσιών, είτε ρυθμίζοντας, συντονίζοντας και προγραμματίζοντας την οικονομική δραστηριότητα και επιτηρώντας τους όρους της αγοράς και του ανταγωνισμού, είτε, τέλος, ασκώντας πολιτική αναδιανομής του εθνικού εισοδήματος με την άσκηση της κατάλληλης φορολογικής πολιτικής. Από τις τρεις αυτές μορφές κρατικής παρέμβασης μόνον η τελευταία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κοινωνικού χαρακτήρα, εμπνεόμενη από την ιδέα της κοινωνικής δικαιοσύνης και αλληλεγγύης. Και αυτό διότι αντικείμενο του κοινωνικού κράτους είναι η άσκηση της κατάλληλης πολιτικής σχετικά με τους μισθούς, τις τιμές και τα εισοδήματα, την απασχόληση και ενίσχυση των ανέργων. Με άλλα λόγια, το κοινωνικό κράτος επικεντρώνεται στις σχέσεις εξαρτημένης ή μισθωτής εργασίας, αποτελώντας τη βάση για τη δημιουργία ενός αυτόνομου κλάδου του ιδιωτικού δικαίου, του εργατικού δικαίου, καθώς και στη θεσμοθέτηση γενικευμένων μορφών κοινωνικής πρόνοιας και αρωγής σε όσους έχουν ανάγκη και είναι θύματα (πραγματικά ή εν δυνάμει) των κοινωνικών δεινών, των νόμων της αγοράς και της κοινωνικής αδικίας.

II. Αμοιβαίες σχέσεις των συνταγματικών δικαιωμάτων

Τα συνταγματικά δικαιώματα αφορούν διάφορες περιοχές της ανθρώπινης ζωής. Αναπόφευκτα οι περιοχές αυτές εν μέρει αλληλοκαλύπτονται, ώστε το ίδιο περιστατικό να μπορεί να υπαχθεί σε κανόνες δικαίου που κατοχυρώνουν διάφορα συνταγματικά δικαιώματα. Το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται υπό δύο μορφές, είτε της συρροής είτε της σύγκρουσης των συνταγματικών δικαιωμάτων.

Στη μεν συρροή, όταν δηλαδή μία συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί να υπαχθεί στο πραγματικό περισσότερων συνταγματικών διατάξεων, πρέπει να εξεταστεί αν ανάμεσα στις διατάξεις που συρρέουν υφίσταται σχέση γενικού προς ειδικό ή όχι⁷⁸. Σχέση δε γενικού προς ειδικό υφίσταται, εφόσον το πραγματικό της μίας (ειδικής) διάταξης περιέχει όλα τα στοιχεία του πραγματικού της άλλης (γενικής) και επιπλέον ένα τουλάχιστον επιπρόσθετο στοιχείο, έτσι ώστε το πεδίο εφαρμογής της μίας να αποτελεί υποσύνολο του πεδίου εφαρμογής της άλλης. Όπως σε όλους τους κανόνες δικαίου, έτσι και στις διατάξεις που κατοχυρώνουν συνταγματικά δικαιώματα ισχύει ο κανόνας της υπεροχής της ειδικής έναντι της γενικής διάταξης. Η ειδική διάταξη, είτε αντιτίθεται στη γενική είτε την εκφράζει και τη συγκεκριμενοποιεί, προηγείται από αυτήν και πρέπει να εφαρμόζεται κατ' αποκλεισμό της. Η γενική διάταξη είναι εφαρμοστέα μόνο στις περιπτώσεις που δεν μπορούν να υπαχθούν στη γενική διάταξη. Η γενικότερη από όλες τις διατάξεις των συνταγματικών δικαιωμάτων περιέχεται στο άρθρο 2 § 1, κατά το οποίο «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας». Όλα τα συνταγματικά δικαιώματα, συμπεριλαμβανομένου και αυτού της ίσης μεταχείρισης, απορρέουν από το δικαίωμα της ανθρώπινης αξίας. Παράλληλα όμως η διάταξη του άρθρου 2 § 1 είναι εφαρμοστέα στις περιπτώσεις που δεν μπορούν να υπαχθούν σε μια ειδικότερη συνταγματική διάταξη⁷⁹, όπως π. χ. για την προστασία του κυοφορούμενου αν θεωρηθεί ότι η προστασία της ζωής στο άρθρο 5 § 2 αρχίζει με τον τοκετό. Η δεύτερη σε βαθμό γενικότητας διάταξη περιέχεται στο άρθρο 5 § 1 που κατοχυρώνει το δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της συμμετοχής στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας. Η διάταξη αυτή, που εγγυάται τόσο την ελευθερία όσο και τη συμμετοχή, εξειδικεύεται, αν και δεν εξαντλείται, από τις διατάξεις των πιο συγκεκριμένων δικαιωμάτων, όπου η επίκληση και εφαρμογή των δύο αυτών γενικών διατάξεων δεν είναι μόνο περιττή αλλά και ερμηνευτικά εσφαλμένη.

Επιλογή όμως του εφαρμοστέου κανόνα είναι αναγκαία και στην περίπτωση της σύγκρουσης συνταγματικών δικαιωμάτων, όπου καθίσταται ανέφικτη η υλοποίηση

78 Βλ. Χρυσόγονου, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό. π., σελ. 101 επ.

79 Βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα, ό. π., σελ. 130 επ

ενός δικαιώματος (π. χ. ενός κοινωνικού) χωρίς αντίστοιχο περιορισμό ενός ατομικού, ή όπου η άσκηση ενός και του αυτού δικαιώματος από πολλούς φορείς του ταυτόχρονα καθίσταται αδύνατη. Προκύπτει έτσι ανάγκη αμοιβαίας οριοθέτησης των ατομικών και των κοινωνικών δικαιωμάτων, καθώς και ένταξής τους στο συνολικό πλαίσιο της συνταγματικής τάξης, κατά τρόπο ώστε να διασφαλίζεται η συστηματική και τελολογική ενότητα του Συντάγματος.

Οποιαδήποτε προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος οφείλει να έχει ως αφετηρία τη θεμελιώδη παραδοχή της *τυπικής νομικής ισοδυναμίας όλων των διατάξεων που περιλαμβάνονται στο Σύνταγμα*. Κατά συνέπεια δεν τίθεται θέμα *in abstracto* προτίμησης οποιασδήποτε συνταγματικής διάταξης σε βάρος άλλης. Δεδομένου λοιπόν ότι όλα τα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα έχουν την ίδια τυπική ισχύ, η μεταξύ τους σύγκρουση δεν μπορεί να λυθεί με την αναφορά σε ιεραρχική κλίμακα ισχύος, ούτε είναι θεμιτή η αφηρημένη «στάθμιση» των συνταγματικών δικαιωμάτων. Ενώ όμως η αφηρημένη στάθμιση δεν είναι θεμιτή, είναι δυνατή και επιδιωκτέα η προσπάθεια πρακτικής εναρμόνισης των δικαιωμάτων στη συγκεκριμένη εφαρμογή τους. Αυτό σημαίνει ότι ο ερμηνευτής και ο εφαρμοστής του Συντάγματος οφείλουν, με την αμοιβαία οριοθέτηση των δικαιωμάτων, να επιδιώκουν την εναρμόνισή τους έτσι, ώστε το καθένα από τα αγαθά να προστατεύεται στο μέτρο του αμοιβαία δυνατού. Η αμοιβαία οριοθέτησή τους οδηγεί στην καλύτερη (όχι όμως και στη μεγαλύτερη ή εντατικότερη) πρακτική εφαρμογή και των δύο έννομων αγαθών που κατοχυρώνουν οι συγκρουόμενες συνταγματικές διατάξεις. Τέλος, το Σύνταγμα ορίζει και τη λύση της σύγκρουσης που προκύπτει από την καταχρηστική άσκηση ενός δικαιώματος, απαγορεύοντας την κατάχρηση (άρθρο 25 § 3).

Η σύγκρουση των συνταγματικών δικαιωμάτων αποτελεί μία από τις περιπτώσεις περιορισμού τους, χωρίς όμως να είναι και η μοναδική. Καθώς μάλιστα τόσο η σύγκρουση όσο και γενικότερα οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων συνδέονται συχνά και με την έννοια του δημοσίου συμφέροντος, σκόπιμη είναι μια διεξοδικότερη ανάλυσή τους.

III. Περιορισμοί – Όρια περιορισμών

1. Περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων

Κάθε συνταγματικό δικαίωμα έχει ορισμένο και επομένως κατ' ανάγκη περιορισμένο περιεχόμενο. Επιπλέον περιορίζεται από την πρακτική ανάγκη συνυπόρξεως και συντονισμού των διαφόρων προστατευόμενων έννομων αγαθών και των φορέων τους.

Τα θεμελιώδη δικαιώματα, ως εξουσίες που απονέμονται από το ισχύον δίκαιο, προϋποθέτουν βασικά το κράτος που τα θεσπίζει. Το γεγονός ότι τα δικαιώματα αυτά λειτουργούν σε μια κρατικά οργανωμένη κοινωνία σημαίνει ότι η ύπαρξη και η άσκηση τους προσδιορίζεται, περιορίζεται, διευρύνεται, περιστέλλεται, αναστέλλεται ή καταλύεται, δηλαδή εξαρτάται, από την εκάστοτε κυρίαρχη μέσα στο κράτος θέληση, που έχει την ικανότητα αποτελεσματικής επιβολής. Με άλλα λόγια, εκτός του Σύνταγματος δεν υπάρχουν ούτε θεμελιώδη δικαιώματα ούτε (αυτόνομοι) περιορισμοί τους. Αφού τα θεμελιώδη δικαιώματα είναι νομικά δικαιώματα, κατοχυρωμένα από το Σύνταγμα, μόνο το Σύνταγμα μπορεί να προβλέψει τον περιορισμό τους. Από την άλλη πλευρά, όπου το Σύνταγμα θέλει να περιορίσει ατομικά δικαιώματα, το αναφέρει ρητώς. Δεν είναι δυνατό να συναχθούν περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων αναφερόμενοι στη «σωτηρία του έθνους», τη «θέληση του λαού», το «υπέρτατο συμφέρον της πατρίδας», ή απλώς και αορίστως το «γενικό συμφέρον», ή καν την πραγμάτωση μιας πολιτικής ιδεολογίας ή την εδραίωση και ανάπτυξη ενός πολιτικού καθεστώτος⁸⁰. Εκτός του εκάστοτε δεδομένου συνταγματικού πλαισίου, η επίκληση και εφαρμογή ενός «δικαίου της ανάγκης» ή «δημοσίου συμφέροντος» που περιορίζει τα συνταγματικά δικαιώματα είναι όχι μόνο θεωρητική απαράδεκτη, αλλά και πρακτικά αδικαιολόγητη.

Το Σύνταγμα περιέχει δύο ειδών περιορισμούς: τους εγγενείς και τους γνήσιους. Οι εγγενείς περιορισμοί δεν είναι κατά κυριολεξία περιορισμοί αλλά εννοιολογικοί προσδιορισμοί⁸¹ των δικαιωμάτων. Το Σύνταγμα δηλαδή μερικές φορές περιορίζει την προστασία του εκ των προτέρων σε ένα μέρος μόνο της καθ' εαυτήν ευρύτερης εννοιολογικής περιοχής του προστατευόμενου έννομου αγαθού. Έτσι π. χ. το άρθρο 13 προστατεύει όχι όλες, αλλά μόνο τις «γνωστές» θρησκείες. Πίσω από τους εννοιολογικούς αυτούς προσδιορισμούς μπορούν να κρύβονται επιλογές του συντακτικού νομοθέτη για τη συστολή ή διαστολή της περιοχής της συνταγματικής προστασίας. Οι επιλογές αυτές, σε μια δημοκρατική έννομη τάξη, δεν είναι κάτι το δεδομένο και εκ των προτέρων καθορισμένο, όπως συμβαίνει σε ολοκληρωτικά καθεστώτα, αλλά αποτέλεσμα

80 Βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα*, ό. π., σελ. 137

81 Ένας παρεμφερής όρος που χρησιμοποιείται από τον Α. Δημητρόπουλο είναι οριοθετήσεις των συνταγματικών δικαιωμάτων.

μιας διαρκούς πάλης των αξιών που εκφράζεται με μια ανακυκλούμενη και συνεχή διαδικασία δημόσιας συζήτησης και έρευνας. Σε ένα πλουραλιστικό κράτος δεν νοείται μια προκαθορισμένη ιεράρχηση των αξιών ούτε μια προκαθορισμένη σύνθεση και ερμηνεία τους, αφού και η θεμελιωδέστερη σύνθεση των δύο βασικών εννοιών της Δημοκρατίας, της ελευθερίας με την ισότητα, υπόκειται διαρκώς και αυτή σε ανασυντάξεις και αναδιαρθρώσεις⁸². Αποφεύγεται έτσι η απολυτοποίηση μιας αξίας, αλλά μέσω της δημοκρατικής πολιτικής διαδικασίας η επεξεργασία αρχών και αξιών συνιστά ένα ζωντανό προϊόν εν εξελίξει.

Περαιτέρω, το Σύνταγμα μπορεί να αναθέσει στον απλό νομοθέτη τον εγγύτερο εννοιολογικό προσδιορισμό του προστατευόμενου από το συνταγματικό δικαίωμα έννομου αγαθού. Στις περιπτώσεις αυτές συγχέονται τα όρια μεταξύ εννοιολογικού προσδιορισμού και περιορισμού του συνταγματικού δικαιώματος. Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου περιλαμβάνει εδώ και τον ουσιαστικό νόμο κατ' άρθρο 43 § 2 του Συντάγματος, αφού ο συντακτικός νομοθέτης αποβλέπει στο να εξασφαλίσει ότι τα συνταγματικά δικαιώματα θα περιορίζονται μόνο με ρυθμίσεις γενικές και αφηρημένες, προέχει δηλαδή το περιεχόμενο του «νόμου» και όχι ο τύπος⁸³. Τέλος, το Σύνταγμα απαγορεύει την καταχρηστική άσκηση δικαιώματος στο άρθρο 25 § 3⁸⁴. Η απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησης δεν αποτελεί περιορισμό, αλλά απλώς προσδιορισμό του προστατευόμενου από το Σύνταγμα χώρου. Όποιος ασκεί καταχρηστικά το δικαίωμα, κινείται εκτός του χώρου αυτού και δεν προστατεύεται από το Σύνταγμα.

Οι εννοιολογικοί προσδιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, μαζί με την ικανότητα κτήσης τους, αποτελούν τον λεγόμενο «πυρήνα» του συνταγματικού δικαιώματος, ο οποίος αποτελεί ένα είδος «άβατου», μια ελάχιστη απαραβίαστη περιοχή, στην οποία δεν χωρούν περιορισμοί. Πέραν του πυρήνα όμως, στην ευρύτερη περιφέρεια κάθε συνταγματικού δικαιώματος, ο τρόπος και ο σκοπός άσκησης των δικαιωμάτων συνιστά αντικείμενο συνταγματικής ρύθμισης μέσω διατάξεων που τα περιορίζουν. Διασταλτική ερμηνεία όμως των περιορισμών, όπου αυτοί υπάρχουν, δεν επιτρέπεται⁸⁵. Αντιθέτως οι περιορισμοί πρέπει να ερμηνεύονται στενά, δηλαδή να εφαρμόζονται μόνο στις περιπτώσεις στις οποίες ρητώς και σαφώς αναφέρονται. Ακόμη

82 Βλ. Αντ. Μανιτάκη, Κράτος Δικαίου και Δικαστικός Έλεγχος Συνταγματικότητας, ό. π., σελ. 190

83 Για την έννοια του «νόμου» στην επιφύλαξη του νόμου στις συνταγματικές διατάξεις περί ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων βλ. Χρυσόγονου, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό. π., σελ.78-79.

84 Η απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησης των ατομικών δικαιωμάτων περιέχεται και στη διάταξη του άρθρου 30 της (νομικά μη δεσμευτικής) Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1948, που υιοθετήθηκε επί λέξει από τη (νομικά δεσμευτική και μάλιστα υπερέχουσα του επιπέδου των τυπικών νόμων) Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρο 17).

85 Βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα, ό. π., σελ. 181.

λιγότερο επιτρέπεται η αναλογία, η εφαρμογή δηλαδή των περιορισμών ενός συνταγματικού δικαιώματος σε άλλο για το οποίο δεν προβλέπονται.

Πέραν των ρητά αναφερόμενων στο Σύνταγμα περιορισμών, υπάρχουν και οι μη ρητοί (όχι όμως για το λόγο αυτό και άγραφοι) περιορισμοί, που προκύπτουν με συστηματική ερμηνεία του Συντάγματος. Η συστηματική αυτή ερμηνεία οδηγεί σε αλληλοσυσχετισμούς και τελικά στη θεσμική προσαρμογή του κάθε δικαιώματος, το δικαίωμα δηλαδή θα ελαττωθεί μέχρι του σημείου που επιτρέπει η αιτιώδης συνάφεια δικαιώματος και θεσμού, τόσο στους τομείς όσο και κατά το μέτρο που αυτή επιβάλλει. Επίσης από το Σύνταγμα τίθενται και κοινωνικοί περιορισμοί των δικαιωμάτων, με βάση το άρθρο 25 § 1. Από το άρθρο αυτό συνάγεται ένας γενικός κοινωνικός περιορισμός των συνταγματικών δικαιωμάτων, κατά τον οποίο δεν επιτρέπεται η άσκησή τους κατά τρόπο που να προκαλεί άμεση και σπουδαία βλάβη στο κοινωνικό σύνολο. Ο κοινωνικός αυτός περιορισμός πρέπει να διακρίνεται από τα κοινωνικά δικαιώματα, αφού τα τελευταία διευρύνουν το πεδίο των δικαιωμάτων του ατόμου, ενώ οι κοινωνικοί περιορισμοί το συρρικνώνουν.

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στην έννοια του δημοσίου συμφέροντος, καθώς χρησιμοποιείται συχνά από τη νομολογία για να δικαιολογηθούν περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων.

Το δημόσιο συμφέρον δεν έχει εκ των προτέρων σαφές περιεχόμενο. Ο κίνδυνος επομένως της ανασφάλειας δικαίου, καθώς και της αναρχίας και της ανελευθερίας εν ονόματι του δημοσίου συμφέροντος είναι προφανής και μεγάλος. Για το λόγο αυτό και το ζήτημα ποιος και πως εξειδικεύει το δημόσιο συμφέρον αποβαίνει το κεντρικό ζήτημα υπάρξεως και επιβιώσεως της δημοκρατίας και της ελευθερίας. Χρειάζεται έτσι η θέσπιση κανόνων για την εξειδίκευση του δημοσίου συμφέροντος. Οι κανόνες αυτοί απαρτίζουν το Σύνταγμα, που είτε εξειδικεύει το ίδιο το δημόσιο συμφέρον είτε ορίζει τα αρμόδια προς τούτο όργανα. Το δημόσιο συμφέρον λοιπόν δεν αποτελεί κριτήριο πέρα και υπεράνω του θετικού δικαίου, αλλά εκφράζεται από αυτό⁸⁶. Για να αποτρέψει την επικράτηση μιας αντίληψης του δημοσίου συμφέροντος που θα εξουδετέρωνε τη δικαιοσύνη και την ελευθερία και θα θυσίαζε πλήρως το άτομο στο σύνολο⁸⁷, το Σύνταγμα περιορίζει το νομοθέτη, κατοχυρώνοντας τα ατομικά δικαιώματα. Διότι, δεδομένου ότι ο κοινός νόμος αρκεί για να δεσμεύσει τη διοίκηση, η κύρια αποστολή του Συντάγματος είναι να δεσμεύσει το νομοθέτη. Μια που *κάθε* νόμος αποτελεί εξ ορισμού εξειδίκευση του δημοσίου συμφέροντος (αφού μόνο το δημόσιο συμφέρον μπορεί να εξυπηρετεί ο νομοθέτης), η συνταγματική δέσμευση του νομοθέτη αφορά κυρίως το αν, πως και μέχρι που μπορεί ο νομοθέτης να εξειδικεύει το δημόσιο συμφέρον.

86 Βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα*, ό. π., σελ. 177.

87 Εύγλωττο είναι το εθνικοσοσιαλιστικό απόφθεγμα: «Εσύ είσαι τίποτα, ο λαός σου είναι το παν» (Du bist nichts, dein Volk ist alles).

2. Όρια περιορισμών

Οι περιορισμοί των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων δεν είναι κι αυτοί από την πλευρά τους ανέλεγκτοι και απεριόριστοι. Τα όριά τους καθορίζονται από γενικές αρχές, οι οποίες απορρέουν από το ίδιο το Σύνταγμα και έχουν υποστεί επεξεργασία από τη θεωρία και τη νομολογία. Σε ένα κράτος, άλλωστε, με πολίτευμα φιλελεύθερο και δημοκρατικό, οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων δεν μπορούν να υπερβαίνουν ορισμένα όρια, πέρα από τα οποία το πολίτευμα αυτό αποβάλλει τα παραπάνω ειδοποιά στοιχεία του.

Έτσι κατά πρώτον οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων δεν μπορούν να αφορούν παρά ειδικές κυριαρχικές ή εξουσιαστικές σχέσεις. Ανάμεσα στο κράτος και κάθε ιδιώτη υπάρχει μια «γενική κυριαρχική σχέση» που προκύπτει από την κυριαρχία ως εννοιολογικό στοιχείο του κράτους και έχει ως άκρα όρια τα ατομικά δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη. Ορισμένοι όμως ιδιώτες τελούν έναντι του κράτους, πέραν της γενικής, και σε κάποια ειδική κυριαρχική σχέση. Οι σχέσεις αυτές διακρίνονται σε εκούσιες (όπως η σχέση φοιτητή και Πανεπιστημίου), σε υποχρεωτικές (όπως στην περίπτωση της εκπλήρωσης της στρατιωτικής θητείας) και σε αναγκαστικές (όπως στην περίπτωση της έκτισης στερητικής της ελευθερίας ποινής), βασίζονται στο Σύνταγμα και στο νόμο και θεμελιώνονται σε μονομερή κρατική πράξη. Επιπλέον, για να είναι νόμιμος ο περιορισμός στις ειδικές κυριαρχικές σχέσεις, πρέπει να συντρέχουν οι εξής προϋποθέσεις: ο περιορισμός να προβλέπεται ειδικά από σύμφωνο με το Σύνταγμα νόμο, να μην αφορά δικαιώματα μη επιδεκτικά οποιουδήποτε περιορισμού, να μην φτάνει ως την αναίρεση του πυρήνα του δικαιώματος και να τελεί σε εύλογη σχέση προς την ειδική κυριαρχική σχέση.

Ένας άλλο όριο στους περιορισμούς των συνταγματικών δικαιωμάτων αφορά τις περιπτώσεις επιφύλαξης υπέρ του νόμου. Έτσι, όταν το Σύνταγμα εξουσιοδοτεί το νομοθέτη για τον περιορισμό ενός δικαιώματος, πρέπει να καθορίζει ταυτόχρονα και το υποκείμενο, το σκοπό, τις προϋποθέσεις, τη διαδικασία θέσπισης του περιορισμού. Αλλά και η απλή επιφύλαξη νόμου («όπως νόμος ορίζει») δεν είναι «λευκή». Ο νομοθέτης δεν μπορεί να θίξει τον πυρήνα του δικαιώματος, όπως επιβάλλεται από τον σεβασμό και την προστασία της αξίας του ανθρώπου, που κατά την καθοριστική του πολιτεύματος και μη αναθεωρήσιμη διάταξη του άρθρου 2 § 1, αποτελούν πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας.

Όρια του περιορισμού των συνταγματικών δικαιωμάτων προκύπτουν και από την αρχή της αναλογικότητας. Κατά την αρχή αυτή εφαρμοζόμενη στα συνταγματικά δικαιώματα, μεταξύ του σκοπού που επιδιώκει ένας περιορισμός του δικαιώματος και της εντάσεως, εκτάσεως και διάρκειας του συγκεκριμένου περιορισμού πρέπει να υπάρχει εύλογη σχέση. Η σχέση δεν είναι εύλογη, όταν ο περιορισμός που επιβάλλεται στη συγκεκριμένη περίπτωση: είναι *απρόσφορος* (ακατάλληλος) για την επίτευξη του αποτελέσματος, (έστω και αν είναι πρόσφορος, είναι πάντως) *επαχθέστερος* σε ένταση, έκταση ή διάρκεια από το αναγκαίο για την επίτευξη του αποτελέσματος μέτρο. Τέλος, έστω και

αν είναι πρόσφορος, αν είναι πάντως *δυσανάλογος* εν σχέσει προς τους λόγους που τον προκάλεσαν ή το αντικειμενικά επιτεύξιμο αποτέλεσμα. Η αρχή της αναλογικότητας κατοχυρώθηκε συνταγματικά με την αναθεώρηση του 2001 στο άρθρο 25 § 4, ενώ η νομολογία τη συνάγει και από το κράτος δικαίου, χαρακτηρίζοντάς τη ως συνταγματική αρχή.

Πρέπει να επισημανθεί ότι η αναγκαιότητα του περιοριστικού του συνταγματικού δικαιώματος μέτρου κρίνεται διαφορετικά σε μια δημοκρατική και διαφορετικά σε μια μη δημοκρατική κοινωνία, γιατί επικρατούν εκάστοτε διαφορετικά αξιολογικά κριτήρια για την εξουσία του κράτους και την ελευθερία του ανθρώπου. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου επιτρέπει ρητά μόνο περιορισμούς ατομικών δικαιωμάτων που είναι «αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία».

Η έννοια της δημοκρατίας δεν μπορεί να διαχωριστεί από την ελευθερία. Με αυτή την έννοια, οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι θεμιτοί μόνο στο μέτρο που είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατία στηριγμένη στην ελευθερία. Σε μια τέτοια δημοκρατική κοινωνία δεν επιτρέπεται η νομοθετική εξουσιοδότηση περιορισμών που είναι υπερβολικά γενικοί ή αόριστοι. Τέλος, όπως δεν επιτρέπεται η καταχρηστική άσκηση ατομικών δικαιωμάτων, έτσι δεν επιτρέπεται και η καταχρηστική επιβολή των περιορισμών τους. Η απαγόρευση αυτή διακηρύσσεται σαφώς και στο άρθρο 18 της ΕΣΔΑ, διάταξη που δεσμεύει όχι μόνο τη διοίκηση και τα δικαστήρια, αλλά και το νομοθέτη.

IV. Το κοινοτικό δίκαιο ως «ελεύθερη δημοκρατική τάξη»

Η Δημοκρατία, ως κατηγορία του σύγχρονου συνταγματικού πολιτισμού, είναι έννοια κρατικογενής, αναπτύχθηκε δηλαδή στο πλαίσιο του σύγχρονου κρατικού φαινομένου. Η εξέλιξη όμως στο πεδίο του διεθνούς δικαίου οδηγεί σε νέα κρατικά μορφώματα που ξεπερνούν την παραδοσιακή έννοια του διεθνούς οργανισμού.

Με την προσχώρηση της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα την 1^η Ιανουαρίου 1981 προστέθηκε στην κατοχύρωση των συνταγματικών δικαιωμάτων μια νέα διάσταση: το ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο. Από την ημέρα της προσχώρησης το κοινοτικό δίκαιο είναι δίκαιο που ισχύει και στην Ελλάδα και υπερισχύει μάλιστα του εσωτερικού. Πολλοί από τους σπουδαιότερους κανόνες του πρωτογενούς και του δευτερογενούς (παράγωγου) κοινοτικού δικαίου αναπτύσσουν άμεση ισχύ, δηλαδή δημιουργούν δικαιώματα για τους ιδιώτες, που τα εθνικά δικαστήρια υποχρεούνται να προστατεύουν χωρίς ανάγκη μεσολάβησης του Έλληνα νομοθέτη.

Εν όψει των δεδομένων αυτών, προβάλλει το ερώτημα αν είναι δυνατή μια νοηματική ανασυγκρότηση της δημοκρατικής αρχής, ώστε να καταστεί πρόσφορη για την εφαρμογή της στην ενωσιακή τάξη. Η Δημοκρατία σημαίνει λαϊκή κυριαρχία, που βρίσκει τρόπο έκφρασης στη διαδικασία της πλειοψηφικής απόφασης. Η αυστηρή όμως διάσταση της δημοκρατικής αρχής προσέλαβε, στην ιστορική εξέλιξη, και ουσιαστικά δικαιικά στοιχεία που ανήκουν πια στο νοηματικό πυρήνα της. Αυτά είναι οι αρχές της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, του κοινωνικού κράτους δικαίου, της προστασίας της μειοψηφίας, της δικαστικής προστασίας, της διάκρισης των λειτουργιών.

Ως προς το θέμα του μεγέθους μιας δημοκρατικής έννομης τάξης, το πρόβλημα διαφαίνεται οξύτερα εν όψει της διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 27. Κανένα κρατικό μόρφωμα που καλύπτει πάνω από 400 εκ. πληθυσμό δεν μπορεί να υιοθετήσει το Αθηναϊκό μοντέλο δημοκρατίας⁸⁸. Σημαντικότερο είναι όμως το θέμα της ουσιαστικής δημοκρατικής λειτουργίας της ενωσιακής τάξης. Η ενωσιακή τάξη, για να είναι δημοκρατική και να λειτουργεί δημοκρατικά, πρέπει να ικανοποιεί δύο προϋποθέσεις⁸⁹: Η πρώτη προκύπτει από την ιδιότητά της ως θεσμικής έκφρασης του συνόλου των ευρωπαίων πολιτών. Υπό αυτή την έννοια είναι δημοκρατική, όταν υιοθετεί τον κανόνα της πλειοψηφίας και τις αναγκαίες εγγυήσεις του, δηλαδή την προστασία των δικαιωμάτων του ευρωπαίου πολίτη, την προστασία της μειοψηφίας, τη διαφάνεια, αλλά και όταν το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο εξοπλιστεί με όσες αρμοδιότητες του είναι απαραίτητες, τόσο για να ασκεί το νομιμοποιητικό και το ελεγκτικό του έργο όσο και για να συμπράττει αποτελεσματικά στη νομοθετική διαδικασία. Η δεύτερη προϋπόθεση

88 Βλ. Percy Lehning and Albert Weale, *Citizenship, Democracy and Justice in Europe*, Routledge 1997, London, σελ. 7-8

89 Βλ. Δ. Τσάτσος, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, Καστανιώτης 2001, Αθήνα, σελ. 135 επ.

προκύπτει από την ιδιότητά της ως θεσμικής σύνθεσης εθνικών κρατών. Υπό αυτή την έννοια, η ενωσιακή τάξη είναι τότε και μόνο δημοκρατική, όταν η εφαρμογή της αρχής της πλειοψηφίας σε ενωσιακό επίπεδο υποχωρεί, όπου θίγει τον πυρήνα του θεσμικού πολιτισμού ενός ή περισσότερων κρατών μελών, όπως αυτός αποτυπώνεται στα εθνικά Συντάγματα.

Η δημοκρατική αρχή ως ζήτημα της ενωσιακής τάξης τίθεται συνήθως και ως αναγκαία πολιτισμική ιδιότητα ενός κράτους, ώστε να θεωρηθεί συμβίσιμο με τα άλλα κράτη μέλη και, συνακόλουθα, αποδεκτό στην ενωσιακή τάξη. Η δημοκρατική πολιτευματική ποιότητα των εθνικών έννομων τάξεων των κρατών μελών καθίσταται από τις Συνθήκες αξίωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δηλαδή συμβατική και δεσμευτική υποχρέωση των κρατών μελών. Αυτού του είδους οι δεσμεύσεις δεν παύουν να συνιστούν ευαίσθητη παρέμβαση των Συνθηκών στη θεσμική ζωή των κρατών. Αυτό συμβαίνει όμως γιατί αν ο ευρωπαίος πολίτης, ως εθνικός πολίτης, δεν είναι δημοκρατικά κατοχυρωμένος, δεν είναι ούτε ως ευρωπαίος, καθώς η ζωή της Ευρωπαϊκής Ένωσης εκτυλίσσεται στα πεδία των κρατών μελών. Έτσι, στο μέτρο που η εθνική έννομη τάξη δεν είναι δημοκρατική, δημιουργείται ή βαθαίνει και το δημοκρατικό έλλειμμα της ίδιας της ενωσιακής τάξης. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση ορίζει ένα πρότυπο δημοκρατικής δομής που είναι υποχρεωτικό για τα κράτη μέλη. Κάτι τέτοιο θα ήταν δικαίως αδιανόητο και πολιτικά ανέφικτο. Απλώς αξιώνει ορισμένα δημοκρατικά γνωρίσματα από τα κράτη μέλη, αλλά το καθένα τους διαμορφώνει τον δικό του δημοκρατικό πολιτισμό.

Η κατοχύρωση της δημοκρατικής αρχής όμως στο πλαίσιο της Ένωσης προκύπτει και με πιο άμεσο τρόπο, με διατάξεις που περιέχονται στις Συνθήκες και δεσμεύουν τα ίδια τα ενωσιακά όργανα. Έτσι: στο άρθρο 1 ΣυνθΕΕ ορίζεται ότι «... οι αποφάσεις λαμβάνονται όσο το δυνατόν πιο κοντά στους πολίτες». Στο άρθρο 6 § 1 ΣυνθΕΕ ορίζεται: «Η Ένωση βασίζεται στις αρχές της ελευθερίας, της δημοκρατίας, του σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών του κράτους δικαίου...», στην § 3 του ίδιου άρθρου ορίζεται ότι η Ένωση σέβεται την εθνική ταυτότητα των κρατών μελών της και στην § 2 διακηρύσσεται ο σεβασμός στα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως κατοχυρώνονται με την ΕΣΔΑ αλλά και όπως προκύπτουν από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, ως γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου.

Την ίδια στιγμή όμως, το θέμα «Δημοκρατία» τίθεται και ως ζήτημα κόστους που έχει η δημοκρατική ποιότητα της θεσμικής οργάνωσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το λεγόμενο «δημοκρατικό έλλειμμα» της Ευρωπαϊκής Ένωσης επιβεβαιώνεται από πολλά δεδομένα. Η αδιαφανής λειτουργία του Συμβουλίου των Υπουργών, ακόμα και όταν λειτουργεί ως νομοθέτης, η αδιαφάνεια κατά την υλοποίηση των νομοθετικών αποφάσεων από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, αλλά και η αμιγής διακυβερνητική μέθοδος που εφαρμόζεται κατά την αναθεώρηση των Συνθηκών, που άφησε έτσι έξω από την κρίσιμη αυτή διαδικασία τους λαούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είναι μερικά από τα δεδομένα αυτά. Το δημοκρατικό έλλειμμα της Ένωσης όμως δεν αποτελεί θεσμική «εκτροπή» του συστήματος. Αντιθέτως, το ευρωπαϊκό οικοδόμημα δημιουργήθηκε εξ αρχής ως μια τεχνοκρατική, διοικητική και, ειδικότερα, γραφειοκρατική κατασκευή με πρωταρχικό

στόχο την ενοποίηση των οικονομικών πολιτικών των κρατών μελών, ενώ δεν τέθηκε ως κύριο θέμα μέσα στους κόλπους της ο εκδημοκρατισμός. Αυτό αποδεικνύεται κατά μείζονα λόγο και στο πεδίο της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Οι ευρωπαϊκές συνθήκες δεν περιέχουν ειδική κατοχύρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως συνηθίζεται στα συντάγματα. Προστατεύουν κυρίως ειδικά δικαιώματα, οικονομικού κυρίως περιεχομένου, που στηρίζουν τη λειτουργία της κοινής αγοράς, με βασικότερο όλων την ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων, των προσώπων, των υπηρεσιών και των κεφαλαίων (άρθρο 14 ΣυνθΕΚ). Ακολουθούν η ελευθερία εγκατάστασης (άρθρο 43 ΣυνθΕΚ) και η απαγόρευση διακρίσεων λόγω ιθαγένειας (άρθρο 12 ΣυνθΕΚ). Σημαντικός είναι επίσης ο θεσμός της «ευρωπαϊκής ιθαγένειας» που θεσπίζεται στο άρθρο 7 ΣυνθΕΚ. Η σημαντικότερη όμως εξέλιξη στο πεδίο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε κοινοτικό επίπεδο σημειώθηκε εν όψει της διάσκεψης της Νίκαιας το 2000, όπου υποβλήθηκε το σχέδιο του *Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Επρόκειτο για έναν κατάλογο θεμελιωδών δικαιωμάτων με φορέα τον πολίτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αποδέκτη κάθε ενωσιακό όργανο που δρα έτσι ώστε να θίγει ένα κατοχυρωμένο θεμελιώδες δικαίωμα. Το κείμενο αυτό δεν έγινε τελικά συστατικό μέρος του κοινοτικού δικαίου, καθώς κατέστη περιεχόμενο μόνο της πολιτικής διακήρυξης της Συνθήκης της Νίκαιας. Έστω όμως και ως περιεχόμενο πολιτικής διακήρυξης, νομικά μη δεσμευτικό δηλαδή, ο Χάρτης δεν είναι δικαιικά αδιάφορο κείμενο, αποτελώντας παράγοντα ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου όταν πρόκειται για εφαρμογή διατάξεων που προστατεύουν τον πολίτη ή γενικά τον άνθρωπο⁹⁰.

Τέλος, σημαντικό ρόλο στην προστασία των ατομικών δικαιωμάτων παίζει και το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων το οποίο, εφαρμόζοντας την αρχή της μέγιστης προστασίας, έχει καθιερώσει μια νομολογία σύμφωνα με την οποία το Δικαστήριο δεν προστατεύει ένα δικαίωμα σε μικρότερο βαθμό από ό, τι οποιοδήποτε κράτος μέλος σύμφωνα με το Σύνταγμά του⁹¹. Δεν πρέπει, εξάλλου, να παραβλεφθεί το γεγονός ότι τα κράτη μέλη έχουν υπογράψει τις διεθνείς συνθήκες προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων, κυρίως την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Το ΔΕΚ δέχτηκε ότι οι συνθήκες αυτές «μπορούν να προσφέρουν καθοδηγητικές γραμμές που πρέπει να ακολουθηθούν μέσα στο πλαίσιο του κοινοτικού δικαίου»⁹².

90 Για την «ελαφρά» κανονιστική ισχύ που αναπτύσσει ο Χάρτης, ως είδος αυθεντικής ερμηνείας των Συνθηκών, και το ξεπέραςμα της απλής διακηρυκτικής του φύσης, βλ. Δ. Τσάτσο, Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, ό. π., σελ. 89-90.

91 Βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα, ό. π., σελ. 54.

92 ΔΕΚ 4/73, Nold, Συλλ. 1974, 49 (507).

Η εξέλιξη πάντως της Κοινότητας δείχνει ότι η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων είναι αναγκαία και στο κοινοτικό δίκαιο. Όσο περισσότερο αναπτύσσεται η Κοινότητα και όσο περισσότερο ελέγχει την οικονομία, τόσο συχνότερα θίγει ατομικά δικαιώματα και συμφέροντα. Στο ίδιο μέτρο αυξάνονται και οι περιπτώσεις και δυνατότητες περιορισμών ή παραβάσεων όλο και περισσότερων ατομικών δικαιωμάτων από τις πράξεις ή παραλείψεις της Κοινότητας. Ιδιαίτερα μετά την αρνητική έκβαση των δημοψηφισμάτων στη Γαλλία και την Ολλανδία, αλλά και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, επισφραγίστηκε και η εγκατάλειψη της διαδικασίας για την έγκριση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος, στο πλαίσιο του οποίου είχε προταθεί και η επίσημη ενσωμάτωση του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων⁹³.

1. ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΤΜΗΜΑ Γ΄ 204/2005

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Πραγματικά περιστατικά: Αλλοδαπή, ρωσικής καταγωγής και υπηκοότητας εισήλθε στην Ελλάδα το έτος 1986 με την ιδιότητα του φοιτητή και ενεγράφη στο Τμήμα Νομικής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Ακολούθως ενεγράφη στο οικείο βιβλίο του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών. Ενόψει της συμπλήρωσης του προβλεπόμενου χρόνου ασκήσεως, με αίτηση προς τον Δικηγορικό Σύλλογο Αθηνών, ζήτησε να της επιτραπεί να λάβει μέρος στις επικείμενες εξετάσεις υποψηφίων δικηγόρων με τη χορήγηση του πιστοποιητικού ασκήσεως, προκειμένου, σε περίπτωση επιτυχίας της, να διορισθεί ως δικηγόρος στο Πρωτοδικείο Αθηνών.

Ο Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, με το προσβαλλόμενο έγγραφό του, ε γνώρισε στην αιτούσα ότι δεν είναι δυνατή η ικανοποίηση του πιο πάνω αιτήματός της δεδομένου ότι δεν έχει την ελληνική ιθαγένεια και, συνεπώς, δεν είναι δυνατός ο διορισμός της κατά τη ρητή διάταξη του άρθρου 3 παρ. 1 του Κώδικα Δικηγόρων. Η αιτούσα προβάλλει ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας τον ισχυρισμό ότι η αιτιολογία της απόρριψης του αιτήματός της δεν είναι νόμιμη γιατί η διάταξη του Κώδικα Δικηγόρων που απαγορεύει τον διορισμό ως δικηγόρων των αλλοδαπών αντίκειται στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος, με το οποίο κατοχυρώνεται η επαγγελματική ελευθερία.

Η κρίση του ΣΤΕ: Στην έννοια της κατά το άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και συμμετοχής στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας περιλαμβάνεται και η επαγγελματική ελευθερία, δηλαδή η ελευθερία επιλογής και άσκησης επαγγέλματος. Στην ελευθερία αυτή, όμως, ο κοινός νομοθέτης μπορεί, καταρχήν, να επιβάλλει περιορισμούς είτε με τη μορφή αρνητικών όρων και απαγορεύσεων είτε με τη μορφή θετικών υποχρεώσεων προς ενέργεια πριν από την

93 Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, Η Δημοκρατία σε Δοκιμασία, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2008, σελ. 103.

επιλογή ή και κατά την άσκηση του επαγγέλματος. Σύμφωνα με την κρίση του Δικαστηρίου, το δικηγορικό επάγγελμα είναι μεν ελεύθερο επάγγελμα, έχει, όμως, παράλληλα και το χαρακτήρα δημόσιου λειτουργήματος συνδεδεμένου με το σύστημα απονομής δικαιοσύνης, δηλαδή μιας από τις θεμελιώδεις κατά το άρθρο 26 του Συντάγματος κρατικές λειτουργίες. Για το λόγο αυτό υπόκειται σε έντονη ρυθμιστική επέμβαση από τον νομοθέτη, όπως άλλωστε συνάγεται και από τις διατάξεις του Κώδικα των Δικηγόρων. Επομένως, ενόψει της ανωτέρω φύσεως του δικηγορικού επαγγέλματος και, ειδικότερα, της σημαντικής θεσμικά αποστολής των δικηγόρων περί την απονομή της δικαιοσύνης και την αποτελεσματική άσκηση του κατά το άρθρο 20 παρ. 1 του Συντάγματος δικαιώματος για παροχή έννομης προστασίας από τα δικαστήρια μπορεί ο κοινός νομοθέτης, επιτρεπτός κατά το Σύνταγμα να κρίνει ότι το δημόσιο συμφέρον επιβάλλει την άσκηση του δικηγορικού επαγγέλματος μόνο από Έλληνες πολίτες ή από πολίτες κεκτημένους την ιθαγένεια κράτους μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή, κατ' εξαίρεση, από ομογενείς αλλοδαπούς και συνακόλουθα, να αποκλείσει το διορισμό ως δικηγόρων των λοιπών αλλοδαπών.

Έτι περαιτέρω, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι το άρθρο 5 παρ. 2 του Συντάγματος με το οποίο παρέχεται στους αλλοδαπούς που βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, δεν προστατεύει και κάθε οικονομική ή επαγγελματική δραστηριότητα τους, ως απόρροια της κατοχυρούμενης με την προηγούμενη παράγραφο του ίδιου άρθρου γενικής ελευθερίας αναπτύξεως της προσωπικότητας και συμμετοχής στην οικονομική ζωή της χώρας η οποία, όπως προαναφέρθηκε, μπορεί να υποβάλλεται από τον κοινό νομοθέτη σε περιορισμούς ακόμη και για τους Έλληνες πολίτες. Κατόπιν τούτων των σκέψεων, το Συμβούλιο της Επικρατείας απέρριψε την αίτηση ακυρώσεως της αλλοδαπής αιτούσης θεωρώντας ότι οι διατάξεις του Κώδικα Δικηγόρων που προβλέπουν την άσκηση του δικηγορικού επαγγέλματος από Έλληνες πολίτες ή από πολίτες κεκτημένους την ιθαγένεια κράτους μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή, κατ' εξαίρεση, από ομογενείς αλλοδαπούς και επιβάλλεται στους υπόλοιπους αλλοδαπούς η κτήση της ελληνικής ιθαγένειας, δεν αντίκειται στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος.

2. ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΤΜΗΜΑ ΣΤ' 4853/1997

ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

Με την κρινόμενη αίτηση ζητήθηκε η αναίρεση αποφάσεως του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών, με την οποία απορρίφθηκε έφεση του αναιρεσίοντος Δήμου κατά αποφάσεως του Διοικητικού Πρωτοδικείου που έκανε δεκτή προσφυγή της αναιρεσιβλήτου εταιρείας κατά της εγγραφής της στον χρηματικό κατάλογο του Δήμου Αθηναίων για τέλη διαφημίσεων και της αποφάσεως του Δημάρχου Αθηναίων για την επιβολή ισόποσου προστίμου.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε εν προκειμένω ότι από το άρθρο 20 παρ. 1 του Συντάγματος, με το οποίο κατοχυρώνεται το δικαίωμα προς παροχή έννομης προστασίας από τα δικαστήρια, δεν προκύπτει υποχρέωση του νομοθέτη προς θέσπιση δύο βαθμών δικαιοδοσίας και ενδίκου μέσου εφέσεως κατά όλων των αποφάσεων των πρωτοβάθμιων

δικαστηρίων. Το ένδικο αυτό μέσο, κατά τη σκέψη του Δικαστηρίου, μπορεί να προβλέπεται ή όχι ή και να καταργείται ή να περιορίζεται από τον νομοθέτη. Η θεσπιζόμενη από το άρθρο 4 παρ.1 του Συντάγματος αρχή της ισότητας δεσμεύει μεν και τον νομοθέτη, υποχρεούμενο να ρυθμίζει κατά τον ίδιο τρόπο όμοιες καταστάσεις ή σχέσεις, δεν τον εμποδίζει, όμως, να εισάγει εξαιρέσεις, γενικές και απρόσωπες, από τις γενικές ρυθμίσεις που θεσπίζονται από αυτόν βάσει αντικειμενικών κριτηρίων, δικαιολογούμενες από λόγους δημοσίου συμφέροντος ή από τις συντρέχουσες ως προς τις εξαιρέσεις αυτές ειδικές συνθήκες. Κρίθηκε ακόμη ότι η θέσπιση διατάξεων νόμων με αναδρομική ισχύ, μη απαγορευόμενη με γενική και ρητή διάταξη του Συντάγματος, παρά μόνο σε ειδικές περιπτώσεις – άρθρα 7 παρ. 1, 78 παρ. 2 κ.λπ.- πρέπει να θεωρηθεί καταρχήν επιτρεπόμενη εφόσον η αναδρομή δε θίγει δικαιώματα προστατευόμενα από τις διατάξεις του Συντάγματος.

Από τις ανωτέρω εκτιθέμενες σκέψεις, το Συμβούλιο της Επικρατείας συνήγαγε ότι δεν αποκλείεται ο περιορισμός με νόμο του εκκλητού των δικαστικών αποφάσεων που εκδίδονται σε πρώτο βαθμό και ότι ο περιορισμός αυτός μπορεί να θεσπισθεί και με νόμο αναδρομικής ισχύος, η επιλογή του χρόνου εναπόκειται, καταρχήν, στον νομοθέτη. Με την θεσπιζόμενη κατ' αυτό τον τρόπο αναδρομική ισχύ του κριθέντος νόμου δεν παραβιάζεται η αρχή της ισότητας των διαδίκων ενώπιον του νόμου εφόσον η αναδρομή του νόμου στηρίζεται σε αντικειμενικό κριτήριο και είναι γενική. Ούτε το δικαίωμα του ασκήσαντος την έφεση διαδίκου προς παροχή έννομης προστασίας θίγεται, διότι το δικαίωμα αυτό δεν περιλαμβάνει, κατά τα ανωτέρω εκτεθέντα, και τη δυνατότητα ασκήσεως πάντοτε εφέσεως ενώπιον δευτεροβαθμίου δικαστηρίου. Επομένως, η διάταξη του άρθρου 60 παρ. 2 του νόμου 2065/1992 με την οποία ορίστηκε ότι οι διατάξεις της πρώτης παραγράφου του άρθρου αυτού περί απαραδέκτου εφέσεως με τον καθορισμό ελαχίστου χρηματικού ποσού της φορολογικής διαφοράς, εφαρμόζονται αναδρομικά και επί των ασκηθεισών και μη συζητηθεισών μέχρι του χρόνου δημοσιεύσεως του νόμου τούτου εφέσεως δεν παραβιάζει την συνταγματικώς κατοχυρωμένη αρχή της ισότητας των διαδίκων ενώπιον του νόμου και δεν θίγει το δικαίωμα του ασκήσαντος την έφεση διαδίκου προς παροχή έννομης προστασίας και, συνεπώς, δεν αντίκειται στις διατάξεις των άρθρων 4 και 20 παρ. 1 του Συντάγματος καθώς και του άρθρου 6 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Κατόπιν των ανωτέρω σκέψεων, το Συμβούλιο της Επικρατείας απέρριψε την αίτηση αναιρέσεως του Δήμου Αθηναίων επί της αποφάσεως του Διοικητικού Εφετείου κρίνοντας τους λόγους αναιρέσεως απορριπτέους ως αβάσιμους.

3. ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΤΜΗΜΑ ΣΤ' 2611/2004

**ΚΕΔΕ – ΧΡΕΗ ΠΡΟΣ ΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ – ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΚΡΑΤΗΣΗ –
ΑΝΤΙΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΡΥΘΜΙΣΗΣ**

Το ΣΤ' Τμήμα του ΣΤΕ δίκασε την αίτηση αναιρέσεως του Π. Δ., κατοίκου Κρεστένων κατά του Υπουργού Οικονομικών. Με την εν λόγω αίτηση, ο αναιρεσείων επεδίωκε την ανάρτηση της υπ' αριθμ. 16/1996 απόφασης του Προέδρου του Διοικητικού Εφετείου Πατρών η οποία αφού έκανε δεκτή την έφεση του Ελληνικού Δημοσίου και απέρριψε την αντίθετη έφεση του αναιρεσείοντα, μεταρρύθμισε την υπ' αριθμ. 40/1995 απόφαση του Προέδρου του Διοικητικού Πρωτοδικείου Πύργου και διέταξε την προσωπική κράτηση του αναιρεσείοντα επί ένα έτος για χρέη προς το Ελληνικό Δημόσιο ύψους 233.397.043 δρχ.

Το ΣΤΕ αφού έκανε δεκτό ότι στη δικαιοδοσία των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων υπάγονται κατά το άρθρο 1 παρ. 2 περ. ια του ν. 1406/1983 πλην άλλων και οι διαφορές οι οποίες αναφύονται κατά την εφαρμογή της νομοθεσίας που αφορά την είσπραξη των δημοσίων εσόδων, εξέτασε την αρμοδιότητα του Προέδρου του Διοικητικού Εφετείου Πατρών να εκδικάσει την έφεση του αναιρεσείοντος κατά της διατασσούσης την προσωπική κράτηση αυτού αποφάσεως του Προέδρου του Διοικητικού Πρωτοδικείου Πύργου, αφού το άρθρο 10 του Οργανισμού Φορολογικών Δικαστηρίων που έχει εφαρμογή και στις διαφορές τις σχετικές με την είσπραξη των δημοσίων εσόδων, ορίζει ότι : «Οι εφέσεις κατά των αποφάσεων του μονομελούς διοικητικού πρωτοδικείου εκδικάζονται από το τριμελές διοικητικό πρωτοδικείο». Το ζήτημα ανέκυψε επειδή μετά τη δημοσίευση της προσβαλλόμενης απόφασης ετέθη σε ισχύ ο Κώδικας Διοικητικής Δικονομίας, ο οποίος όρισε στο άρθρο 242 παρ. 4 ότι αρμόδιος για την εκδίκαση εφέσεως κατά αποφάσεως περί προσωπικής κρατήσεως στις ανωτέρω περιπτώσεις είναι ο πρόεδρος εφετών του εφετείου στην περιφέρεια του οποίου υπάγεται το δικαστήριο όπου ανήκει ο δικαστής που εξέδωσε την προσβαλλόμενη απόφαση. Το ΣΤΕ έκρινε ότι αν και κατά το χρόνο δημοσιεύσεως της απόφασης (1986), ο Πρόεδρος του Διοικητικού Εφετείου Πατρών δεν είχε σύμφωνα με τα ανωτέρω αρμοδιότητα προς εκδίκαση της εφέσεως, έχει όμως ήδη μετά την έναρξη ισχύος του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας καταστεί αρμόδιος και ως εκ τούτου η ανάρτηση της αποφάσεως παρίσταται αλυσιτελής. Επίσης δεχόμενο ότι σειρά νομοθετημάτων (β.δ. της 7.2.1835, ν. Δ. 356/1974, ν. 1867/1989) θέσπισαν και αναδιαμόρφωσαν την επιβολή του αναγκαστικού μέτρου της προσωπικής κράτησης προς είσπραξη δημοσίων εσόδων κατά των οφειλετών του Δημοσίου και των ν.π.δ.δ., έκρινε ότι το μέτρο αυτό διαφέρει των γνησίων μέσων εκτελέσεως (λ.χ. κατάσχεση) διότι αποτελεί μέτρο καταναγκασμού όχι επί της παρουσίας αλλά επί του προσώπου του οφειλέτου, προκειμένου να εξαναγκαστεί αυτός στην καταβολή του οφειλομένου χρέους. Αυτό κρίθηκε από το ΣΤΕ συνταγματικά ανεπίτρεπτο ως αντικείμενο στα άρθρα 2 παρ. 1 και 5 παρ. 3 του Συντάγματος σύμφωνα με τα οποία πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας είναι ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου, πυρήνας της οποίας είναι η προσωπική ελευθερία. Το Σύνταγμα ανέχεται τη στέρηση της προσωπικής ελευθερίας υπό την προϋπόθεση ότι αυτή είναι αναγκαία για την προάσπιση του δημοσίου συμφέροντος χάριν του οποίου επιβάλλεται. Τέτοιοι λόγοι δημοσίου συμφέροντος που δικαιολογούν την επιβολή στερητικών της ελευθερίας

ποινών προβλέπονται από το ποινικό δίκαιο. Στην προκειμένη όμως περίπτωση η προσωπική κράτηση δεν επιβάλλεται ως ποινή για αποδοκιμαστέα κοινωνική συμπεριφορά αλλά ως μέτρο διοικητικού καταναγκασμού προκειμένου να εξαναγκαστεί ο ιδιώτης να προβεί σε εξόφληση χρέους.

Υπ' αυτό το πρίσμα το ΣΤ' Τμήμα έκρινε ότι το αναγκαστικό μέτρο της προσωποκρατήσεως των οφειλετών του Δημοσίου που προβλέπεται από τα άρθρα 231-243 του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας αντίκειται στο Σύνταγμα και παρέπεμψε το ζήτημα της συνταγματικότητας λόγω της μείζονος σπουδαιότητάς του στην Ολομέλεια προς επίλυση εν όψει του άρθρου 100 παρ. 5 του Συντάγματος. *Η προσωπική κράτηση για χρέη προς το Δημόσιο διαφέρει από τα λοιπά μέτρα διοικητικού καταναγκασμού γιατί συνιστά άμεση επέμβαση του Δημοσίου στην προσωπικότητα του οφειλέτη θίγοντας τον πυρήνα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας που είναι η ατομική ελευθερία. Η αξία του ανθρώπου και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αποτελούν υπέρτατες αξίες σε μια φιλελεύθερη δημοκρατία.* Το γεγονός ότι ο συντακτικός νομοθέτης περιέλαβε την υποχρέωση της Πολιτείας να σέβεται και να προστατεύει την αξία του ανθρώπου στο Α τμήμα του Συντάγματος, στις βασικές διατάξεις που ρυθμίζουν την μορφή του πολιτεύματος, αποδεικνύει την βούλησή του να αναγάγει αυτή τη διάταξη σε θεμελιώδη αρχή για τη συνταγματική τάξη της χώρας. Η γενική και απόλυτη διατύπωσή της καθώς και η εξαιρέσή της από τις υποκείμενες σε αναθεώρηση διατάξεις καταδεικνύουν ότι η αρχή αυτή δεν είναι απλά κατευθυντήρια αλλά νομικά πλήρως δεσμευτική και αποτελεί μια από τις λίγες περιπτώσεις που το Σύνταγμα επιβάλλει ρητά υποχρεώσεις στο κράτος.

Το Σύνταγμα επιτρέπει τον περιορισμό των ατομικών δικαιωμάτων σε περίπτωση σύγκρουσής τους με το δημόσιο συμφέρον βάσει μιας *ad hoc* στάθμισης των αντιτιθέμενων συμφερόντων και όχι μιας *a priori* αξιολογικής ιεράρχισής τους. Αυτό σημαίνει ότι δεν είναι πάντοτε αυτονόητο ότι υπέρτατα ατομικά αγαθά πρέπει να υποχωρούν κάθε φορά που θίγεται δικαιολογημένο δημόσιο συμφέρον. Ο νομοθέτης όταν θεσπίζει διατάξεις που περιορίζουν ατομικά δικαιώματα, πρέπει να λαμβάνει υπ' όψιν του τους περιορισμούς των περιορισμών των ατομικών δικαιωμάτων έτσι ώστε να μη θίγει τον απαραβίαστο πυρήνα τους και να μην τα καθιστά ανενεργά. Ο πυρήνας του ατομικού δικαιώματος αποτελεί την απροσπέλαστη για τη δημόσια εξουσία περιοχή του που δεν επιτρέπεται να θιγεί για καμία σκοπιμότητα και στην περίπτωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι η ανθρώπινη ελευθερία και η αυστηρά προσωπική σφαίρα του ατόμου. Το δημόσιο συμφέρον που εξυπηρετείται με την είσπραξη των δημοσίων εσόδων δεν δικαιολογεί αυτό τον υπέρμετρο περιορισμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας που συνεπάγεται η προσωπική κράτηση. Ακόμη και ηπιότερα μέτρα διοικητικού καταναγκασμού που πλήττουν την περιουσία του ατόμου ενδέχεται να θίγουν την αξιοπρέπειά του και να οδηγούν σε οιονεί ισοπέδωση της προσωπικότητάς του όταν τον αποστερούν από τα απαραίτητα προς το ζην και του αφαιρούν την ελάχιστη υλική βάση της ύπαρξής του. Ακόμη και αυτή η αποστέρηση θεωρείται ασυμβίβαστη με το Σύνταγμα ως μη σεβόμενη την υποχρέωση σεβασμού της ανθρώπινης αξίας.

Κάθε περιορισμός των ατομικών δικαιωμάτων πρέπει να είναι σύμφωνος με την αρχή της πρακτικής εναρμόνισης η οποία ως γενική κατευθυντήρια αρχή συνεπάγεται την απαίτηση σεβασμού της εύλογης σχέσης των χρησιμοποιούμενων μέσων από μεριάς της διοίκησης προς τον επιδιωκόμενο σκοπό και να σέβεται την αρχή της αναλογικότητας. Η στέρηση της προσωπικής ελευθερίας είναι ανεκτή από το Σύνταγμα εφόσον είναι λογικά αναγκαία για την προάσπιση δημοσίου συμφέροντος και αποτελεί πρόσφορο, κατάλληλο και το μοναδικό μέσο κατ' αποκλεισμό κάθε άλλου προβλεπόμενου από τις οικείες διατάξεις για την ικανοποίησή του. Το ποινικό δίκαιο προβλέπει λόγους δημοσίου συμφέροντος που δικαιολογούν την στέρηση της προσωπικής ελευθερίας όπως στην περίπτωση του ποινικού αδικήματος της παραβιάσεως της προθεσμίας καταβολής των βεβαιωμένων και ληξιπρόθεσμων χρεών προς το Δημόσιο και τα ν.π.δ.δ. Σ' αυτές τις περιπτώσεις η στερητική της ελευθερίας ποινή επιβάλλεται ως κακό για αντικοινωνική συμπεριφορά, ως ένδειξη ιδιαίτερης αποδοκίμασίας του δράστη. Αντιθέτως, στην εν λόγω απόφαση επιβάλλεται ως διοικητικό μέτρο αποβλέπον στην άσκηση πίεσεως προς εξόφληση χρέους δια χρημάτων τα οποία ενδέχεται να μην έχει ο οφειλέτης. Υπό το πρίσμα αυτό δεν υφίσταται καν θέμα εφαρμογής της αρχής της αναλογικότητας, διότι αυτή προϋποθέτει ότι τόσο ο σκοπός όσο και τα χρησιμοποιούμενα προς επίτευξη αυτού μέσα είναι κατ' αρχήν θεμιτά, οπότε και ερευνάται περαιτέρω η μεταξύ τους σχέση σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Το μέτρο όμως της προσωπικής κράτησης απαγορεύεται καθ' εαυτό εις πάσα περίπτωση ως αντικείμενο στο Σύνταγμα (αρθρ. 2 παρ. 1 και 5 παρ. 3), κατά τα προεκτεθέντα.

Ορθώς λοιπόν το ΣτΕ έκρινε ότι η στέρηση της προσωπικής ελευθερίας για χρέη προς το Δημόσιο είναι αντισυνταγματική, αφού θίγει τον απαραβίαστο πυρήνα της ανθρώπινης αξίας και αξιοπρέπειας και συνιστά ιδιαίτερα επαχθές μέτρο χάριν της εξυπηρέτησης του δημοσίου συμφέροντος. Τα μέτρα διοικητικού καταναγκασμού του ιδιώτη δεν επιτρέπεται συνταγματικά να συνεπάγονται μια τόσο υπέρμετρη συρρίκνωση της προσωπικότητάς του. Το δικαίωμα στην προσωπική ελευθερία κατοχυρώνεται και από το άρθρο 5 της ΕΣΔΑ.

Τα θεμελιώδη δικαιώματα απαιτούν ειδικής και δη συνταγματικής προστασίας και κατοχύρωσης. Αποτελούν τις ισχύουσες ηθικές, πολιτικές και φιλοσοφικές αξίες της κοινωνίας, καθώς και του νομικού πολιτισμού. Κατ' αυτήν την έννοια, ο σπουδαιότερος, ίσως, ρόλος τους στο πλαίσιο μιας συνταγματικής δημοκρατίας είναι όχι απλώς η έκφραση βασικών πολιτικών αρχών ή η προστασία ατομικών και προσωπικών συμφερόντων, αλλά η διατήρηση και η προστασία του ίδιου του δημοκρατικού και φιλελεύθερου χαρακτήρα μιας κοινωνίας. Διότι σε περιόδους κρίσης παρατηρείται συχνά η προθυμία για παραμέριση των αρχών της ελευθερίας και της δημοκρατίας προς χάριν της επιβίωσης με κάθε κόστος και

συνήθως εις βάρος της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Και είναι ακριβώς σε τέτοιες περιόδους που τα λόγια του Thomas Jefferson αποκτούν ξεχωριστό νόημα: «Όσοι δεν θα διακινδυνεύσουν ποτέ τη ζωή τους για την ελευθερία, θα χάσουν σίγουρα την ελευθερία χωρίς να σώσουν τη ζωή τους. Εάν δεν τιμούμε κάτι στη ζωή που είναι πολυτιμότερο από την ίδια τη ζωή, έχουμε αποκηρύξει την ανθρώπινη κατάσταση». Για το λόγο αυτό ο σεβασμός και η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε μια δημοκρατική κοινωνία που θέλει να αποκαλείται συνταγματική και σέβεται την ελευθερία και την αξιοπρέπεια των πολιτών της, πρέπει να είναι όχι μόνο πρωταρχικό μέλημα, αλλά και γνώμονας για κάθε νέα νομοθετική και γενικά δικαιοκή ρύθμιση.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η σύγχρονη δημοκρατία είναι βαθιά συνυφασμένη με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ως μόρφωμα πολιτειακής οργάνωσης είναι το πρώτο ιστορικά στο οποίο ο λαός είναι θεμέλιο και πηγή της εξουσίας, εκκινώντας από τις πόλεις κράτη της αρχαίας Ελλάδας. Τη σύγχρονή της όμως μορφή και ταυτόχρονα τη στενή σύνδεσή της με τα θεμελιώδη δικαιώματα απέκτησε από την περίοδο των επαναστάσεων και του Γαλλικού Διαφωτισμού, οπότε και αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της κεντρικής ιδέας του κράτους δικαίου. Το κράτος δικαίου διακρίνεται σε τυπικό, που συνίσταται στη διασφάλιση διαδικασίας για την επέμβαση της κρατικής εξουσίας στα δικαιώματα των πολιτών και στην ισότητα απόλαυσης των ελευθεριών, και σε ουσιαστικό, που προσθέτει και αξιολογικά στοιχεία ουσιαστικής δικαιοσύνης στις νομοθετικές επιλογές της Πολιτείας, που συνήθως εκφράζονται μέσω κοινωνικών παροχών και ρυθμίσεων. Εξέλιξη και συμπλήρωμα του κράτους δικαίου αποτελεί το κοινωνικό κράτος πρόνοιας, το οποίο αποτελεί απάντηση στη σύγχρονη κοινωνία της διακινδύνευσης. Το απαραβίαστο του κράτους δικαίου συνιστά προϋπόθεση προστασίας της δημοκρατικής αρχής, με βάση το σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων και την αρχή της διάκρισης των λειτουργιών.

Τα συνταγματικά δικαιώματα με κριτήριο τη ρυθμιστική τους ύλη διακρίνονται σε πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά βάσει του άρθρου 5 § 1 του Συντάγματος. Με βάση όμως την παραδοσιακή θεωρία των status (που χρησιμοποιεί ως κριτήριο το περιεχόμενο της πράξης του αποδέκτη), υπάγονται είτε στον status negativus, ο οποίος ενσωματώνει αξίωση των πολιτών έναντι της Κράτους για αποχή, είτε στον status activus, ο οποίος αναφέρεται στα λεγόμενα πολιτικά δικαιώματα, δηλαδή στην αξίωση για συμμετοχή στα κοινά και στην άσκηση της εξουσίας, είτε στον status positivus (socialis), που εμπεριέχει τα κοινωνικά δικαιώματα, προστατεύοντας μερικότερες πτυχές της υπόστασης του ανθρώπου. Τα συνταγματικά δικαιώματα έχουν φορέα το κάθε φυσικό πρόσωπο (ή τους πολίτες ειδικότερα και κατά περίπτωση), τα νομικά πρόσωπα υπό προϋποθέσεις

και αποδέκτη το κράτος, τα ΝΠΔΔ και αναπτύσσουν διαπροσωπική ενέργεια βάσει ρητής συνταγματικής διάταξης (άρθρο 25 § 1). Οι μεταξύ τους σχέσεις και οι περιορισμοί τους στο πλαίσιο μιας συνταγματικής δημοκρατίας διέπονται από τις αρχές της νομιμότητας, της ειδικότητας, της αναλογικότητας και της πρακτικής εναρμόνισης. Ελλιπής είναι η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο πλαίσιο της κοινοτικής έννομης τάξης, καθώς αφ' ενός μεν αποτελεί *sui generis* διεθνή οργανισμό που τείνει σε ομοσπονδίαση, χωρίς δηλαδή να είναι ακόμα ολοκληρωμένο

κρατικό μόρφωμα, αφ' ετέρου δε θέτει στο επίκεντρό της την προστασία οικονομικής φύσεως δικαιωμάτων προς διευκόλυνση και ενίσχυση της ενιαίας αγοράς εντός του κοινοτικού χώρου. Τέλος, η συνταγματική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων συμπληρώνεται και με τις διατάξεις της υπερνομοθετικής ισχύος Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

SUMMARY

Contemporary democracy is deeply integrated with human rights. As a form of political organization, it is historically the first in which the People are both the foundation and the source of power, springing from the Athenian model in ancient Greece. It did not acquire, though, its modern form and it has not been so closely associated with the fundamental rights, until the American and the French Revolutions and the Enlightenment, when it was developed under the light of the key principle of the Rule of Law. The Rule of Law can be interpreted on the one hand by its typical sense, which consists of a system of guarantees for a fair procedure whenever the State intervenes in the citizens' rights, as well as of the equality when it comes to exercise one's various modes of freedom. On the other hand, the Rule of Law can be interpreted by its substantial sense, which adds evaluative elements of justice in the legislative choices the State makes, elements that are usually mirrored at social grants and other measures. The Rule of Law has been partly replaced and partly supplemented by the idea of the State allowing social funds and promoting social care to a much greater extent, as a response to the modern danger-filled society. That the principle of the Rule of Law is inviolable is an indispensable condition for the protection of the democratic principle, based on the respect of human rights and the separation of public services.

Constitutional rights can be categorized according to their regulative content in political, social and economical, distinction that is made by the Greek Constitution, in the article 5 par. 1. Nonetheless, in the traditional theory of the status (that uses the criterion of the act of the receiver) are mentioned the rights of the status negativus, that incorporates the claim of the citizens towards the State for abstinence, the ones that belong to the status activus, as far as participation in the exercise of political power is concerned, and the ones that are embodied in the status positivus (socialis), for the protection of different forms of the human substance itself. Right holders can be considered every

natural person (or every citizen in certain cases), as well as legal entities under specific conditions. Receivers of the power rights content are the State and the legal persons of public law. The Greek Constitution determines that these rights have interpersonal power (article 25 par. 1). Their mutual relationships along with their constraints in a democratic society are bound by the principles of legality, speciality, and proportionality. From the European Union point of view, the protection of human

rights is incomplete, partly due to the fact that it is an international sui generis organization that tends to federation, that is without yet to be a complete state, and partly because it focuses chiefly on the protection of economic rights, in order to help establish and reinforce the internal market. Finally, the constitutional protection of human rights is enhanced by the articles of the (standing above the level of the law) European Convention on Human Rights.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Ελληνική

- **ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ, ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1975/1986/2001**
Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 2001
- **ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ Π. Δ., ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ – ΑΤΟΜΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ**
Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 2005
- **ΜΑΝΕΣΗΣ ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ, ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ**
Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1981
- **ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, ΚΡΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΔΙΚΑΣΤΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ**
Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1994
- **ΜΠΑΛΙΑΣ ΣΤΑΘΗΣ, ΤΑ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ**
Παπαζήσης, Αθήνα 2004
- **ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΙΩΡΓΟΣ, Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ**
Πόλις, Αθήνα 2008
- **ΤΣΑΤΣΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΙΑ**
Καστανιώτης, Αθήνα 2001
- **ΤΣΑΤΣΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ**
Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1993

- **ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ, ΑΤΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ**

Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2006

B. Ξένα

- **DWORKIN R. T., TAKING RIGHTS SERIOUSLY**

Harvard University Press, 1978

- **HOOK SIDNEY, THE PARADOXES OF FREEDOM**

University of California Press, 1962

- **ROZ JOSEPH, THE MORALITY OF FREEDOM**

Clarendon Press, Oxford, 1990

- **LEHNING PERCY & WEALE ALBERT, CITIZENSHIP, DEMOCRACY AND JUSTICE IN THE NEW EUROPE**

Routledge, London, 1997

Γ. Ηλεκτρονικές διευθύνσεις

- www.dsa.gr
- ec.europa.eu/justice_home/fsj_rights_intro_en.htm
- www.europarl.europa.eu/news/public/default_el.htm
- www.ste.gr
- www.mfhr.gr
- www.nchr.gr

